

Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer'iyeye Sicilleri*

Fethi GEDİKLİ**

BU YAZIDA Osmanlı şer'iyeye sicillerinin bugünkü durumu, önemi, bunlara dayalı olarak çeşitli bilim disiplinlerine mensup araştırmacıların ve bilhassa hukuk tarihçilerinin çalışmaları kabaca ele alınacak, bu çalışmalarda karşılaşılan meselelere kısaca değinildikten sonra umumi bir değerlendirmeye teşebbüs edilecek ve nihayet konuyla ilgili bazı tekliflerde bulunulacaktır.

I. Giriş

Şer'iyeye sicilleri, *kadı defteri*, *kadı sicili*, *kadı sicilleri*, *zabt-ı vekayi* veya *şer'iyeye sicil defterleri* gibi çeşitli sözlerle adlandırılmaktadır. Zaman zaman bunlardan *Osmanlı mahkeme kayıtları* veya *Osmanlı mahkeme sicilleri* diye de söz edilmektedir.¹ Bu siciller, Osmanlı İmparatorluğu'ndan bize kalan muazam ve paha biçilmez değerdeki arşivin çok önemli bir kısmını oluşturmaktadırlar. Ne yazık ki, bu önemleri takdir edilene kadar,² anlatılanlara göre, bir kısmı ısınmak amacıyla sobalarda yakılmış, bir kısmı çöpe atılmış ve bir kısmı da tabiat şartlarının tahrip ediciliğine maruz bırakılarak yok edilmişlerdir. Bu tahribattan kurtulanların belli bir kısmı da ıslanma, nemlenme ve kurt yenmesine

* Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM) 24-25 Şubat 2001 tarihleri arasında düzenlediği "Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları" adlı sempozyuma sunulan tebliğin gözden geçirilmiş halidir.

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Eski Öğretim Üyesi.

1 Osmanlı devri şer'iyeye sicillerinin temel özellikleri için bkz.: Suraiya Faroqi, "Sidjill", *EI2*.

2 Sicillerin ilk takdir edeninin "Şer'î Mahkeme Sicilleri", (*Ülku Dergisi*, Ankara Halkevi Dergisi, Ankara, Temmuz 1935, sy. 29, s. 365) yazısıyla İsmail Hakkı Uzunçarşılı olduğu belirtilmiştir: Bkz.: İbrahim Yılmazçelik, "Şer'iyeye Sicillerinin Bir Merkezde Toplanması Üzerine Bazı Mülahazalar", *I. Milli Arşiv Şurası 20-21 Nisan 1998 Tebliğler-Tartışmalar*, Ankara 1998, s. 165. (Bundan sonra "Mülahazalar" olarak geçecektir.)

uğrama sebebiyle hasar görmüştür. Bunlar yetmiyormuş gibi, koruma maksadıyla sonradan ciltlenirken de bir kısmının yazılarına dikkatsizlik sebebiyle zarar verilmiştir. Neticede bazı defter serileri ya tamamen yahut kısmen yok olmuştur. Bir kısmı da çöplüklerden toplanarak veya başka sebeplerle özel şahısların eline geçmiştir.

Nihayet Maarif Vekaleti 3 Kasım 1941 tarihli ve 4018/2182 sayılı kararı ile muhtelif yerlerde bulunan sicillerin müze ve kütüphanelere devredilmesini sağlamıştır. Karar uyarınca şer'iyeye sicilleri ait oldukları illerin kütüphanelerinde veya müzelerinde ve Topkapı Sarayı Müzesi'nde muhafaza edilirken, bu ilk karardan yarım asır sonra 1991 yılında siciller Kültür Bakanlığı'nun kararı ile İstanbul Şer'iyeye Sicili Arşivi'ndekiler [İŞSA] hariç olmak üzere Ankara'da Milli Kütüphanede toplanmıştır.³ İstanbul ve çevresi mahkemelerine ait siciller halen İstanbul Müftülüğü Şer'iyeye Sicilleri Arşivi'nde muhafaza edilmektedir.

Bu arada İnönü Üniversitesi'nde Osmanlı Araştırmaları Merkezi [OSAM], Kayseri Erciyes Üniversitesinde de Kayseri Tarih Araştırmaları Merkezi [KAY-TAM] kurulmuş olup, bu merkezler, kendi yörelerine ait şer'iyeye sicil defterlerinin fotokopilerini alıp araştırmacılara açık hale getirmişlerdir. Keza Konya ve Trabzon şer'iyeye sicillerinin fotokopileri de ayrı ayrı Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi ve Konya Müzesi'nde ve Trabzon Halk Kütüphanesi'nde araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Muhtemelen diğer illerde de benzer uygulamalar vardır.

Şer'iyeye sicillerinde kullanılan dil, başlangıçta -XVI. asır sonlarına kadar Arapça iken zamanla neredeyse tamamen Türkçeye inkılap etmiştir. Yine de birçok halde özellikle vakfiyeler, bazı tereke ve aile hukukuna ilişkin kayıtlar ve sicilleri tutan kadının göreve başlamasını gösteren kısımlar Arapça kaleme alınmışlardır. Ayrıca herhangi bir belge içinde de yer yer Arapça ibareler görülmektedir. Bazı sicillerin Rumca yazıldığı da vakidir. Bu sicillerde kullanılan ya-

3 Milli Kütüphane'de toplanan bu defterlerin sayısı tartışmalıdır. Nasi Aslan'a göre on bine yakın defter Milli Kütüphane'de toplanmıştır. Aynı müellife göre, bir o kadarı da İstanbul Şer'iyeye Sicili Arşivi'nde bulunmaktadır. Ancak Misak-ı Milli sınırları dışında kalanların durumu meçhuldür. Bkz.: Nasi Aslan, "Milli Arşivimiz İçerisinde Şer'iyeye Sicilleri 'Eğitim ve Terminoloji Problemi'", *I. Milli Arşiv Şurası 20-21 Nisan 1998 Tebliğler-Tartışmalar*, s. 190. (Bundan sonra "Milli Arşivimiz..." olarak geçecektir.) Diğer bir araştırmacı Orhan Avcı'nın ifadesinden Milli Kütüphane'deki sicil sayısının 8.928 adet olduğu neticesi çıkmaktadır, fakat çahşan yokluğundan sicillerin katalog çalışmaları devam ettirilememiştir. Ancak Milli Kütüphane'deki defterlerin yarıdan fazlasının mikrofilmli çekilmiş olup araştırmacılara sunulmaktadır. Bkz.: Orhan Avcı, "Kültür Tarihi Kaynağı Olan Şer'iyeye Sicillerinin Türk Milli Arşivliğine Katılması", *I. Milli Arşiv Şurası 20-21 Nisan 1998 Tebliğler-Tartışmalar*, s. 195, n. 87. İŞSA'nın uzun süre başında bulunan Abdülaziz Bayındır, buradaki sicillerin sayısının 9872 olduğunu bildirmektedir. Bkz.: Abdülaziz Bayındır, "Eytüp Mahkemesi", *Eytüp: Dün/Bugün 11-12 Aralık 1993*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 116.

zı çeşitleri ise rika kırması, talik kırması, divanî gibi yazılardır. Söz konusu yazıların okunması bugün bir uzmanlık alanı haline gelmiştir.

Osmanlı devrinde sicillerin amaca uygun, kolaylıkla ve eksiksiz tutulabilmesi için -ilam, hüccet, nafaka, köle azadı vs. gibi- her belge türünün nasıl kaleme alınacağı tip formlar halinde *sakk mecmuaları* denen rehber kitaplarda gösterilmiştir.

Günümüzde ise genel olarak Osmanlı arşiv belgelerini okumada karşılaşılan güçlükleri çözmek için kılavuz kitaplar kaleme alınmıştır. Mübahat Kütükoğlu⁴ ve Said Öztürk'ün⁵ arşiv belgelerini tanıtan ve özellikle stilize edilmiş ve klişeleşmiş kısımları okumak için faydalı paleografi ve diplomatik kılavuz kitapları vardır.

Siciller, tutuluş tarzlarına göre üçlü bir ayrım içinde değerlendirilebilirler: Tereke, vekalet, hüccet, ilam gibi yalnızca bir konuya ait kayıtların bulunduğu defterler birinci gurubu oluştururlar. *Sicill-i mahfûz* denilen bir tarafına evlenme-boşanma, alacak-verecek, alım-satım, nafaka, vakıf, hibe, cürm-cinayet gibi mahalli olaylar ve *sicill-i mahfûz defterlü* denilen öteki tarafına merkezden gelen ferman, berat, buyuruldu, izinname gibi belgeler kaydedilen defterler ikinci ayrım içinde mütalaa edilebilirler. Kayıt sırasında konu hatta tarih sırasına dikkat edilmeden tutulan defterler de ayrı bir öbek teşkil ederler.⁶ Bu üçlü ayrım kaba bir ayrımdır, buna her zaman uyulduğu söylenemez.

Bazı sicillerin sadece belli davalarla ilgili kayıtları ihtiva ettiğini biliyoruz. Meselâ Havass-ı Refia [Eyüp] mahkemesi özel görevli olarak su davalarına baktığı için bu mahkeme sicillerinin bir kısmı tamamıyla su kayıtlarını ihtiva etmektedir. Bunun gibi sadece vakıflarla, tereke kayıtlarıyla, askerî kassamlıkla ilgili müstakil defterler vardır. Bunların bir kısmı, özgünü yanında çevriyazısı da verilerek, titiz yayınlara konu edilmiştir. Yayımlanan bu belgelerin bir an evvel çözümlemeli eserlere konu olması da şayan-ı arzudur. Meselâ Havas-ı Refia mahkemesine ait *Mâ-i Leziz Defterleri* ve *Vakıf Su Defterleri-İlmühaberler, Vakıf Su Defterleri-Kırkçeşme*, bünyesinde bizim de bulunduğumuz İstanbul Araştırmaları Merkezi tarafından hazırlanıp İSKİ tarafından yayımlanmaktadır. Gülfettin Çelik bunlara dayanarak Osmanlı Devleti'nde su hukuku ve teşkilatı üzerine bir de kitap yazmıştır.⁷

4 Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili: Diplomatik*, İstanbul, 1984.

5 Said Öztürk, *Osmanlı Belgelerinde Siyâkat Yazısı*, Ankara 1994. Yazarın bu kitabı daha sonra genişletilmiş olarak *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyâkat Yazısı ve Tarihi Gelişimi* (İstanbul: OSAV, 1996) başlığıyla yeniden basılmıştır.

6 Kenan Ziya Taş, "Arşiv Malzemesi Olarak Şer'iyce Sicilleri ve Taşra Üniversitelerinde Tarih Araştırmaları", *1. Milli Arşiv Şurası 20-21 Nisan 1998 Tebliğler-Tartışmalar*, s. 178.

7 Gülfettin Çelik, *Vakıf Su Tahhilleri Su Hukuku ve Teşkilatı*, İstanbul 2000.

II. Şer'iyeye Sicillerinin Önemi

Şer'iyeye sicilleri her konunun araştırmacıları için bir şeyler barındıran ve bu sebeple pek çok konuda araştırma yapanlar için önemli olan birinci el kaynak durumundadırlar. Yalnız bakış açılarına göre, onlara atfedilen önem konudan konuya değişiklik gösterebilmektedir. Örnek olarak bir sosyal tarih araştırmacısı⁸ da, bir hukuk tarihi araştırmacıları da onu kendi sahaları bakımından birincil öneme sahip kaynaklar olarak görebilmektedir. Onlar, askerî tarih,⁹ son yıllarda çok ilgi çeken yerel tarih yahut şehir tarihi, iktisat tarihi, yer adları ve kişî adları bilimleri, tıp tarihi¹⁰ ve hatta diploması ile diploması tarihi bakımından da önemlidirler. Meselâ şer'iyeye sicillerinde kayıtlı olan vakfiyeler Bulgaristan, Kıbrıs ve Yunanistan vatandaşı olan Türklerin ilgili devletlere karşı hak arayışlarında hukuki bir temel sağlamaktadırlar.

Siciller adli teşkilat bakımından da önemlidirler: Kadılık, naiplik, muhırlık, mübaşirlik, bostancıbaşılık, çavuşluk ve subaşılık¹¹ gibi adli müesseselerin hem idari yapılarını, hem de gördüğü görevleri geniş şekilde şer'iyeye sicillerinden öğrenebiliriz¹². Ayrıca *muslihûnun*¹³, *şuhûdu'l-hâlin*¹⁴, *kassâmın*, *ehl-i vukûfun*¹⁵ ve benzeri mahkeme teşkilatıyla ilgili görevlilerin kimler arasından hangi ölçütler gözetilerek seçildiğini ve ne gibi işlevler gördüğünü gene şer'iyeye sicillerinden takip edebiliriz.

Şer'iyeye sicillerinin merkez teşkilatı ile taşra teşkilatı arasındaki ilişkiler açısından da önemi vardır. Hatta divanda tutulan bazı defter dizileri eksik olduğundan, merkezden gelen kayıtların kaydolunduğu siciller, onların bıraktığı boşluğu doldurma işlevi de görebilirler. Merhum N. Göyünç'e göre, 1680-1699 arası, yani İkinci Viyana Kuşatmasının biraz öncesi ve biraz sonrası Mühimme defterleri mevcut olmadığından şer'iyeye sicillerinde kayıtlı bulunan bu devre

8 Reşat Kasaba, "Geç Dönem Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Kaynak Olarak Mahkeme Sicilleri", *Tarih ve Toplum*, 1985, sy. 14, s. 121-125; Mehmet İpşirli, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şer'iyeye Sicilleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, 28-9 Mayıs 1990, İstanbul, 1991, s. 157-162.

9 Mehmet Kayıran, "Şer'iyeye Sicillerinin Askerî Tarih Bakımından Önemi", *Birinci Askerî Tarih Semineri-Bildiriler I*, Ankara, 1983, s. 131-143.

10 Ali Haydar Bayat, "Şer'iyeye sicilleri ve Tıp Tarihimiz - I: Rıza Senetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sy. 79, s. 9-19.

11 Mücteba İlgürel, "XVII. Yüzyıl Balıkesir Şer'iyeye Sicillerine Göre Subaşılık Müessesesi", *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Ekim 1976: Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara, 1981, c. II, s. 1275-1281.

12 Nasî Aslan, "Millî Arşivimiz...", s. 189.

13 Nasî Aslan, "İslam ve Osmanlı Hukuk Sisteminde Sulh Akitleri ve Osmanlı Toplumunda (Muslihun) Arabuluculuk Müessesesi", *Kur'an'da Evrensel Hoşgörü*, İstanbul: Nesil Basım Yayın, 1997.

14 Nasî Aslan, *İslam Yargılama Hukukunda "Şühudü'l-hal" Jürî: Osmanlı Devri Uygulaması*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1999.

15 Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde İbrahim Tüfekçi, "Şer'iyeye Sicilleri Işığında İslâm Hukukunda Bilirkişilik" konulu bir doktora çalışması hazırlamaktadır.

ait fermanların ve merkezden gönderilen kayıtların önemi büyüktür. Böylece şer'iyce sicilleri merkez kayıtlarının eksikliklerini giderici bir rol oynamaktadır.¹⁶ Diğer yandan, *Tahrir ve Mühimme* defterleriyle kıyaslandığında şer'iyce sicilleri daha zengin içerikli olduğundan, araştırmacılar için daha cazip araştırma nesnelere olmaktadır.

Fetva-kaza ilişkisini de şer'iyce sicilleri vasıtasıyla izlemek mümkündür. Böylece "müftü" veya "şeyhülislam" yahut "kenar müftüleri"nce verilen fetvaların mahkeme kararlarına nasıl yansıdığı, hangi konularla ilgili fetva istendiği, fetva karşısında kadının durumunun ne olduğu hususlarında belirlemeler ve yorumlar yapma imkanına kavuşulabiliyoruz.¹⁷

Öbür yandan, hukuk tarihimizi incelerken İslam hukukunun uygulamada nasıl görüldüğünü, nasıl bir şekil aldığını, değişime uğrayıp uğramadığını, hukuki sorunları çözüp çözemediğini en önce bu sicillere bakarak anlayabiliriz. Tabir caizse, siciller bu anlamda bizim mihenk taşlarımızdır. Yine eski hukukumuzla ilgili bazı öznel ve hatta ideolojik yönelimli yorumların doğru olup olmadığını, bu hukukun uygulamasını yansıtan kadı sicillerine bakarak sınavabiliriz. Osmanlı devrinde İslam hukukunun uygulanışını, bu hukukun şer'î hukukla ilişkisini, sadece "kanunnameler"e bakarak değerlendirmek doğru olmaz. Bu hususlarda gerçeğe yakın yorumlar yapabilmek için uygulama kaynakları olan siciller ihmal edilemez nitelikte kaynaklardır.¹⁸ Nitekim, Coşkun Üçok'un "Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Hukukuna Aykırı Hükümler"¹⁹ başlıklı meşhur makalesiyle Ahmet Mumcu'nun *Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*²⁰ isimli kitabı, siciller kullanılmadan yazılan ve dolayısıyla bazı hatalı hükümlere götürebilen çalışmalaradır.

16 Nejat Göyünç'ün bu yorumu için bkz.: *I. Milli Arşiv Şurası 20-21 Nisan 1998 Tebliğler-Tarışmalar*, s. 214-215.

17 Osmanlı hukukunda fetva-kaza ilişkisi için bkz.: M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 4. Baskı, İstanbul: Beta, 2001, s. 94-96. Osmanlı Devleti'nde genel olarak fetva müessesesi için bkz.: Uriel Heyd, "Osmanlıda Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", trc.: Fethi Gedikli, *Hukuk Araştırmaları*, 1995, c. IX, sy. 1-3, s. 287-317.

18 Naci Aslan, "Milli Arşivimiz...", s. 190.

19 Coşkun Üçok, "Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1946, c. III, sy. 1, s. 125-145; 1946, c. III, sy. 2-4, s. 365-383; 1947, c. IV, s. 48-73.

20 Yazar, bazı sebeplerle sicilleri kullanmadığını, "Bu arada faydalanılması, zorunlu sebepler yüzünden ihmal edilen bir belge türüne değinmek istiyoruz. Bunlar, şer'î mahkeme (kadılık) sicilleridir. Sicillere bazı rüşvet davalarının ve rüşvetle ilgili başka hususların kaydedildiği muhakkaktır. Nitekim *Afyon* sicillerinde böyle bir davayı *Edip Ali Baki* bulmuştur (Bkz.: "Bibliyografya", 1/1.B). Bununla beraber, bu çeşit kayıtlara oldukça ender rastlandığı ileri sürülebilir. Nitekim *Sofya* kadılığının *Duda* ve *Galabov* (Bkz.: "Bibliyografya", 1/1.B) tarafından yayımlanan 313 Numaralı Defterinde rüşvetle ilgili bir husus yoktur. Aynı şekilde *Halit Ongan*'ca özeti yayımlanan *Ankara'nın 1. Numaralı Şer'iyce Sicili*'nde de (Ankara, 1958) rüşvetle ilgili herhangi bir kayıt bulamıyoruz. Bu yüzden sayıları 6000'i aşan bu sicillerin incelenmesinden vazgeçilmiş ve mevcut sicil nakilleri ile (msl. Uluçay'ın eserleri) yetinilmiştir." diyerek bizzat belirtiyor [s. 7-8]. Bkz.: Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, 2. Baskı, İstanbul, 1985.

Gerçekten de siciller daha araştırma kaynağı olmadan çok önce, Batı'da İslam hukuku incelemelerinin temelini atanlar, İslam hukukunun uygulanan bir hukuk olmadığını, kitabî olduğunu iddia etmişlerdi. Mesela, bu görüşü savunanlardan biri olan Hollandalı ünlü doğubilimci Snouck C. Hurgronje, İslam ticaret hukukunun büyük kısmı itibarıyla ölü doğduğunu iddia etmişti.²¹ Bu görüşe göre, şer'iatın ancak kuramsal bir önemi vardı. O, ideal toplum için takdir edilmişti, olması gereken şeylerle ilgili idi ve çürümüş dünyanın ihtiyaçlarını hesaba katmamıştı.²²

Daha sonraki araştırmalar, ideal hukuk ve uygulama arasındaki ileri sürülen bu ayrılığın, şer'iatın bütün bölümlerine aynı ölçüde tatbik edilemeyeceğini gösterdi. *Ortaçağ İslamında Şirket ve Kâr* adıyla önemli bir kitap neşreden Amerikalı bilim adamı Abraham L. Udovitch'e göre, Müslümanların, şer'iatın muhtelif görünümüne bağlılığının zaman ve mekana göre büyük ölçüde değiştiğine ve İslam hukuku ve tarihi incelemelerinin hukuk ve uygulama problemi hakkında son sözü söyleyecek kafi derecede ileri bir safhaya gelmediğine ilk işaret eden kimse G. Bergstrasser olmuştu.²³

1970'lerde kitabını yazan ve İslam hukuku hakkındaki yukarıda sözü edilen ön yargıları eleştiren Udovitch'ten sonra, İslam hukukunun uygulamada yetersiz kaldığına dair Avrupalı şarkiyatçıların görüşünü ciddiyetle tenkide tabi tutanlardan biri de Haim Gerber idi. Birçok çalışmasında bu konuya değinen Gerber, bunlardan birinde şöyle demektedir:

Fas şer'iat mahkemesi sadece ahvâl-i şahsiye ve mülkiyete dair bazı meselelerle ilgilenirken; Osmanlı İmparatorluğu'nun merkez bölgesinde şer'iat mahkemesi ceza hukuku meseleleri dahil, hemen hemen hayatın akla gelebilecek bütün alanlarını kapsıyordu. Bu nokta, İslam hukukunun genel tarihi için çok önemlidir. Şer'iatın büyük bir kısmının, özellikle ceza hukuku ile ilgili kısımlarının salt kuramsal kaldığı, gerçekliğin ciddi psikolojik neticelerle hep beraber başka bir taraftan gittiği genellikle farz edilmiştir. Böylece, modern İslam'ın bir toplumbilimcisi, şer'iatın ilahî ve bu sebeple değişmez bir hukuk olduğunu ileri sürmüştür. Buna rağmen gerçeklikler değişti ve üstelik, 1258 ve 1900 yılları arasında yansıtan İslamî Orta Doğu tam durgunluğu tecrübe ettiği için, düşünce ve davranış arasında yüzyıllar süren bir boşluk ortaya çıktı. Bu anlamlı entelektüel durgunluğun, ilk defa şer'iat ve yeni bilgi gövdelerini uzlaştırmaya çalışan geç XIX. yüzyıl reformcu dinî düşünürleriyle ancak sona erdi-

21 Snouck C. Hurgronje, *Selected Works*, s. 290'dan nkl. Abraham L. Udovitch, *Partnership and Profit in Medieval Islam*, New Jersey, Princeton: Princeton University Press, 1970, s. 114, dn. 6.

22 Abraham L. Udovitch'in bir üst dipnotta künyesini verdiğimiz eserinin 114. sayfasının 3 nolu dipnotunda gösterdiği Hurgronje ve Goldziher'in görüşleri.

23 G. Bergstrasser, *Grundzüge des Islamischen Rechts*, J. Schacht, (nşr.), Berlin, 1935, s. 3'ten nkl. Abraham L. Udovitch, *a.g.e.*, s. 114.

ği söylenir (Bassam Tibi, *Islam and the Cultural Accomodation of Social Change*, Boulder, 1990, s. 42, 61 ve 65). Ben bu kuramın esastan doğru olmadığını göstermeyi umuyorum. Her şeyden önce doğru değildir; çünkü Osmanlı asırları esnasında şer'iat, o zaman Osmanlı idaresi altında olan İslamî Orta Doğu'nun büyük bir kısmı üzerinde tatbik edilmişti. Böyle modası geçmiş bir tarih fikrinin asla ciddi olarak görülemeyeceği varsayımıyla o anlamda durgunluk asla vuku bulmadı. Fakat ben ayrıca Osmanlı hukukçularının kendi şer'iat anlayışlarını, faiz yükleme veya cezaî ispat için yeni kurallar koyma gibi yeni bilgi gövdelerine uydurmada herhangi bir entelektüel sorunlarının olmadığını göstereceğim. O anlamda bile asla durgunluk yoktu; İslamî reform gibi süreçler daima işleyişte idi.²⁴

Nitekim, siciller incelendikçe padişahların örfî hukuk alanında olduğu gibi İslam hukukunun düzenlediği alanlarda da bazı düzenleyici kurallar koyduğu ortaya çıkmıştır. Meselâ, resmi mezhep olarak belli bir tarihten sonra Hanefî mezhebinin uygulanması, nikahların kadı iznine bağlı olarak kısılması, toprak rejimi ve bunda yapılan değişiklikler, para vakfı uygulamaları hem padişahın yetkilerine, hem de toplumun ihtiyaçlarına [hacetler] göre hukukun zaman içinde değiştiğine işaret etmektedir.

Ne var ki, Cumhuriyetimizin başlangıç yıllarında [1926] İsviçre'den iktibas edilen ve "Türk hukuk devriminin simgesi" olarak nitelenen en temel yasa olan Eski Medeni Kanun'un "esbab-ı mucibe layihası"nı kaleme alan Adalet Vekili Mahmut Esat Bozkurt, Hurgronje ve Goldziher gibi bu ilk dönem İslam hukuku araştırmacılarının görüşlerinin de kuvvetli etkisiyle eski hukukumuzu şöyle mahkum ediyordu:

Hali hazırda Türkiye Cumhuriyetinin müdevven bir Kanun-ı Medenisi yoktur. Yalnız, akitlerin küçük bir kısmına temas edebilen *Mecelle* vardır. 1851 maddesidir. (...) Denilebilir ki: Bu kanunun ihtiyacât-ı hâzıraya tevafuk eden ancak 300 maddesidir. Mütebakisi memleketimizin ihtiyacâtını ifade edemeyecek kadar iptidai birtakım kaidelerden ibaret olduğundan tatbik edilememektedir. *Mecelle*'nin kaidesi ve ana hatları, dindir. Halbuki hayat-ı beşer her gün hatta her an esaslî tahavvüllere maruzdur. Bunun tahavvüllerini, yürüyüşünü hiçbir za-

²⁴ Gerber, *State, Society and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*, Albany: State University of New York Press, 1994, s. 15-16. Yazar, bu yoldaki görüşlerini şöyle sürdürüyor: "Bulgularımız, ceza ve ticaret hukuku da dahil klasik şer'atın hükümlerinin halkın fiilen yaşadığı hukuk olduğu şeklindedir (...). Bu bölgede [Bursa ve İstanbul], öyleyse, Batılı "uzmanlar"ca sık sık iddia edildiği gibi kadının müracaat edeceği ayrıntılı hukuk eksikliği ve keyfî yargılama yapmak için hiçbir sebebi veya gerçekten 'kabiliyet'i yoktu. İncelenen bölgedeki kadının karar ve hükümlerinin pek çoğu sağduyulu ve bütünüyle öngörülebilir idi. Üstelik, İslam hukukunun hermetik olarak değişime kapalı olduğu tezi, bölgedeki kadı mahkemesinin ilave hukuk gövdelerini de ortak-yaşamsal olarak uyarladığı gerçeğiyle çatışmaktadır. Yine de şer'ata yapılmış bu ilaveler kişilerin kendi hükümlerine göre, ona aykırı veya uygun görülebilir." (s. 17).

man bir nokta etrafında tespit etmek ve durdurmak mümkün değildir. Kanunları dine müstenit olan devletler, kısa bir zaman sonra, memleketin ve milletin mütalebelerini tatmin edemezler. Çünkü dinler lâyetegayyer hükümler ifade ederler. Hayat yürür, ihtiyaçlar süratle değişir, din kanunları mutlaka ilerleyen hayatın huzurunda şekilden ve ölü kelimelerden fazla bir kıymet, bir mana ifade edemezler. (...)

M. Esat Bozkurt'un hükümleri bu minvalde uzayıp gidiyor.²⁵ Bozkurt'a göre, bu kanunun yürürlüğe girmesiyle "milletimiz kendisini çeviren on üç asrın itikadat-ı sakîmesinden [aldatıcı, zararlı, yanlış, hastalıklı inançlarından] ve tezebzüblerinden [kararsızlık, intizamsızlık, karışıklıklarından] kurtulmuş eski medeniyetin kapılarını kapayarak hayat ve feyiz bahşeden muasır medeniyetin içine girmiş bulunacaktır." Oysa hukuk reformunun kökeninde siyâsi mülahazalar vardı.²⁶ Bir başka sebep, dış devletlerin baskısıydı.²⁷ Belirtmek gerekir ki, devrim şartları içinde aceleyle yapılmış olan bu kanunun hazırlanma biçimi ve iktibas yoluyla alınması hâlâ yeteri kadar tahlil edilmiş değildir.²⁸ Eski hukukumuz hakkındaki bu basmakalıp kıymet hükümleri şurada-burada hâlâ dile getirilmekte olduğu için, burada üzerinde biraz genişçe durma ihtiyacı hissettik.

Sicillerin hukuk tarihinin yanı sıra, en başta, genel ve yerel tarih olmak üzere iktisat tarihi, kültür tarihi gibi alanlarla da çok yakından ilgili olduğunu ve bunlar için de büyük önem taşıdığını bir kere daha belirtmek gerekir. Son yıllarda tarih disiplini içinde çok sayıda şer'iyeye sicilinin yüksek lisans tezi olarak

25 4 Ekim 1926 günü yürürlüğe giren 743 sayılı Türk Kanun-ı Medenisi'nin esbab-ı mucibe layihasının ilk kısmı.

26 M. Akif Aydın, "Türk Hukukunun Laikleşme Sürecinde Lozan", *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, s. 297 vd.

27 Bu ve diğer iktibas sebepleri için bkz.: Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara, 1996, s. 8 vd.

28 Nitekim yeni bir Medeni Kanun yapılması sırasında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde cereyan eden görüşmelerde bir üye, Medeni Kanun'un yapılmasının devrim veya reform bakışlarıyla değerlendirilebileceğini fakat kendisinin konuya iktibas açısından bakacağını belirterek şunları dile getirmiştir: "Bir milletin başka milletin hukukunu almasının şartlarına, iktibas gözlüğüyle yaklaşmak istiyorum, eğer bu açı eksik bırakılırsa, -ki, bırakılmıştır- ondan sonraki bakışlar, ondan sonraki kanunlaştırmalar ve reformlar daima noksan kalacaktır. Gerçekten, Türk bilimi, ne sosyolojisi, ne felsefesi, ne de kültürel değerlendirmesi Medeni Kanun'un ve o yıllardaki 5 büyük kanunun -Ceza Kanunu, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu ve diğer kanunların- bir bütün olarak devrim yoluyla aktarılmasının getirileri ve götürüleri üzerinde tam bir tartışma yapmamıştır. İlk onbeşinci yılda Ferit Ayter, Schwarz, sonraki yıllarda Velidedeoğlu ve Gülnihal Bozkurt, hukuk ve hukuk sosyolojisi açısından yaklaşmışlardır; ancak, bu eleştiriyi yapmak, sonraki hareketler için de önemli ulusal ve yasama organının kaçınamayacağı bir görevdir." Bkz.: "Ahmet İyimaya, (Amasya Milletvekili), T.B.M.M.ndeki Konuşması", *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 21, c. LXXIII, Yasama Yılı: 4, 12nci Birleşim, 25.10.2001 Perşembe, s. 26.

inceleme konusu yapılması da bunu gösterir.²⁹ Hatta bazı doktora çalışmaları da ya tamamen şer'iyye sicillerine dayalı olarak yapılmakta veya kullanılan kaynakların başında şer'iyye sicilleri gelmektedir. Bu durumun ne kadar yaygın olduğunu göstermek için aşağıda bunlarla alakalı bazı rakamlar verilecektir.

III. Şer'iyye Sicilleri Üzerine Yapılan Çalışmalar ve Bazı Problemler

Sicil çalışmaları adeta bir "Sicilbilimi"³⁰ terimi ile kavramlaştırılabilecek kadar çok boyutlanmış ve derinlik kazanmıştır. Bunlar okumadan anlamlandırılmaya, bazı işaretlerin ve ibarelerin yorumlanmasına kadar uzanmaktadır. Sicillerin tarihlendirilmeleri de buna dahildir.³¹

Şer'iyye sicilleri üzerine bugüne kadar yapılan çalışmalar (1) katalog çalışmaları,³² (2) metin çeviriyazılarının hazırlanması (bazı doktora, lisans tezleri ve

29 Bu konudaki muazzam miktara ulaşan yekunu toplu olarak görmek üzere bkz.: Coşkun Çakır "Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihi İle İlgili Tezler Bibliyografyası (1933-1999)", *Di-
vân*, 1992/2, sy: 7, s. 251-379. Ayrıca Hüseyin Yılmaz, Hülya Cambakal ve Himmet Taşkö-
mür; Harvard Üniversitesi Hukuk Fakültesi İslam Hukuku İncelemeleri Programı tarafın-
dan 17-19 Nisan 1998 tarihinde düzenlenen "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hukuk ve Tatbi-
katı Konulu Atölye Çalışması"na "A Preliminary Bibliography of Studies Based on Ottoman
Court Registers" adlı 818 girdiyi içeren 68 sayfalık bir çalışma sunmuşlardır. Bu ikinci çalış-
ma özellikle başta İngilizce olmak üzere yabancı dillerde şer'iyye sicilleri üzerine yapılan
çalışmaları vermesi bakımından bilgilendiricidir.

30 M. Fuad Köprülü, "Orta zaman Türk Devletlerinde Hukukî Sembollerdeki Motifler", *Türk
Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1932-39, c. II, [İstanbul, 1939], s. 34'de herhangi bir ta-
nımlama yapmadan Türklerdeki hukukî sembolleri araştırırken yararlanılabilecek disiplin-
ler içinde *sijillografi*ye de saymaktadır. Terimin *sicilbilimi* diye benimsenmesinin daha uy-
gun olacağı görüşündeyim.

31 Tarihlendirmenin ne kadar zahmet ve dikkat gerektiren bir iş olduğu ve mevcut katalogla-
rının bu açıdan yanlışlıkları hakkında bkz.: Orhan Avcı, "Kültür Tarihi Kaynağı Olan Şer'iyye
sicillerinin Türk Milli Arşivcilğine Katılması", s. 195 vd. Öte yandan birçok defterde "işbu
sicil 1026 Rebi'ül-ı-evvelinden 1026 Şa'bânma değindir" şeklinde kayıtlar düşünüştür. Bkz.:
Galata 42 sayılı hücece defteri, v. 1a.

32 Osman Ersoy, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tar-
ih Coğrafya Fakültesi*, 1963, sy. 21, s. 33-65; Jon E. Mandaville, "The Ottoman Court Re-
cords of Syria and Jordan", *Journal of the American Oriental Society*, 1966, c. LXXXVI, sy. 3,
s. 311-319; a.mlf., "The Jerusalem Shari'a Court Records", *Studies on Palestine during the
Ottoman Period*, Moshe Ma'oz, (ed.), Kudüs: Magnes Press, 1975, s. 517-524; Yusuf İla-
çoğlu, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakül-
tesi Tarih Dergisi*, 1976, sy. 30, s. 99; Osman Ersoy, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna
Doğru", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1979-1980, c. VIII, sy. 24, s. 1-20; Mücteba İğürel,
"Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Der-
gisi*, 1974-1975, sy. 28-29, s. 123-166; Yusuf Oğuzoğlu, "Şer'iyye Sicilleri Toplu Kataloğuna
Doğru", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1981-1982, c. XIV, sy. 25, s. 343-361; Mehmet Kayıran ve
Mustafa Öztürk, "Tokat ve Antalya Şer'iyye Sicilleri Kataloğu", *1. Askerî Tarih Semineri*, An-
kara, 1983, s. 131-158; Rifat Özdemir, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *Fırat
Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1987, c. I, sy. 1, s. 191-198; M. Ali Demirbaş, "Tire Şer'i-
yye Sicilleri Kataloğu", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1992, c. VII, s. 289-297.

genellikle yüksek lisans tezleri olarak), (3) sicillere dayalı olarak yapılan çalışmalar³³ diye üç öbek içinde tasnif edilebilirler. Her üç alandaki çalışmalar bugün de sürmektedir.

1. Katalog Çalışmaları

En son kataloglama çalışması olarak Bilgin Aydın ve İsmail Kurt'un ayrı ayrı ve birlikte kaleme almış oldukları makaleleri zikredilmelidir.³⁴ Yukarıda değindiğimiz üzere bazı özel ellerde de bir kısım sicil olduğu bilinmektedir. Hâlâ daha şu veya bu yerde bazı şer'iyeye sicilleri ele geçmektedir. Erzincan'a ait geç tarihli 4 adet sicil yakınlarda bulunmuştur.³⁵ Bazı yerlerin, mesela bugüne kadar Erzurum ve Kars'ın şer'iyeye sicilleri bulunamamıştır. Hicri 1270 [Miladi 1853] tarihinden evvelki İzmir kadı defterleri yanmıştır. Öte yandan Galata Kadılığı'na göre oldukça geç tarihli olan İstanbul Kadılığı'na ait ilk defterlerin Ankara Milli Kütüphane'de Bilgin Aydın tarafından keşfedildiğini -aramızda geçen bir konuşmaya dayanarak- kaydetmeliyim. Fakat onun verdiği bilgiye göre bu defterler oldukça harap durumdadırlar.

Başka bir mesele mevcut kataloglardaki bilgilerin kesinlikten uzak yaklaşık bilgiler olmasıdır. Tarihler, sayfa veya varak numaraları, hatta defterdeki mevcut belgelerin türü, boyutları, tarihleri vs. çok zaman hatalıdır. Ayrıca bazı sicillerin gelişigüzel bir araya toplanıp sonradan ciltlendiği anlaşılmaktadır. Bunların da dikkatli bir ayrıştırma sonucu müstakil hale getirilmeleri gerekir. Bu yapıldığı zaman, bazı tarihler arasında görülmeyen siciller görünür hale gelecektir. Meselâ Galata Kadılığına ait 190, 191 ve 311 numaralı siciller böyledir. Bugünkü halleriyle bu siciller onlarca parçalanmış sicilin hiçbir sıralama kaygısı güdülmeden bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur. Dolayısıyla bu defterlerin dikkatli bir ayrıştırmaya tabi tutulmasıyla Galata Kadılığı sicilleri dizisinin eksik bazı kısımlarının ikmal edilebileceği açıktır.³⁶ Sicillerin tam bir katalogu

33 İbrahim Yılmazçelik, "Mülâhazalar", s. 166 vd.; Kenan Ziya Taş, s. 181. Yalnız, Taş'ın "metin yayım çalışmaları" ifadesi yerine "metinlerin çevriyazısını hazırlanması" demek daha doğru olur. Çünkü bununla kastedilen, üniversitelerde yüksek lisans konusu yapılan şer'iyeye sicilleridir. Bunların yayımlandığını -birkaç istisna dışında- şimdiye kadar görmüş değiliz. Öte yandan "sicillere dayalı olarak yapılan tarih araştırmaları" ifadesindeki "tarih" kelimesi de sınırlayıcıdır.

34 Bilgin Aydın, "Meşihat Arşivinde Yeni Tasnif Olunan Siciller", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1994, sy. 92, s. 122-151; Bilgin Aydın, "Şer'iyeye Sicilleri Arşivi'nde Hususi Mahiyette Düzenlenmiş Siciller ve Meşihat Arşivi'nde Yeni Tasnif Olunan Şer'iyeye Sicilleri", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, s. 115-123, İstanbul, 1995; İsmail Kurt ve Bilgin Aydın, "Üsküdar ve Çevresi Tarihinin Yeni Kaynakları: Valide Camiinde Bulunan Siciller", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan 1996, sy. 101, s. 205-215.

35 Kenan Ziya Taş, s. 181.

36 Galata 190 sayılı defter: Muhtelif dağınık sicillerin gelişigüzel bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş hüccet, ferman ve kassam tutanaklarını havi derleme bir defterdir. 427 varak (853 sayfa)dır. Ancak sayfa numaraları konan defterde 309'dan sonra sayfa numarası 340'a sıçramıştır. Tespit edebildiğimiz kadıyla şu tarihli belgeleri havidir: 1001, 1002, 1012, 1018, 1025, 1031, 1035, 1048, 1049, 1054, 1055, 1073, 1074, 1078, 1079, 1092, 1095, 1126.

maalesef henüz yapılamadığı gibi, bunun yapılmasının da daha uzun süreye ve ciddi bir çalışmaya ihtiyaç gösterdiği açıktır. Mamafih elimizdeki işe yarar katalogların en iyisi Ahmet Akgündüz ve arkadaşlarının *Şer'iyce Sicilleri I-II* adıyla yayımladığı çalışmanın birinci cildir.³⁷

Katalog çalışmaları bakımından en büyük sorun yurt dışında, Osmanlı coğrafyası ülkelerinin arşivlerinde bulunan şer'iyce sicillerinin toplu bir katalogunun bugüne kadar yapılamamış olmasıdır.³⁸ Burada biz de bunların tam bir envanterini çıkarabilecek durumda değiliz, fakat konuyla ilgili bazı makaleleri zikrederek sayı ve önemlerine bir parça dikkat çekmek istiyoruz. Mihail Guboğlu, Sofya'nın Kırıl-Metod Kütüphanesi Doğu Arşivi'ndeki siciller üzerine Josef Kabrda'nın araştırmasına³⁹ bir ek olduğunu belirttiği bir makale yayımlamıştır.⁴⁰ Guboğlu, makalesinde, Bulgaristan'ın çeşitli şehirlerine ait siciller/deFTERler hakkında bilgi vermiştir. Müellife göre Bulgaristan'da bugün takriben 1000 tane kadı sicili vardır.⁴¹

Fikret Karcıç'ın verdiği bilgiye göre ise bugün Gazi Husrev Bey Kütüphanesi'nde Bosna'nın Osmanlı dönemiyle ilgili 4000 belge, 1400 vakfiye ve Bosna mahkemesine ait 1552-1852 tarihlerini kapsayan 86 adet şer'iyce sicili mevcuttur.⁴² Daha önce Halil İnalçık, TTK Kütüphanesi yazmaları arasında Y514 numarasıyla kayıtlı olan ve 1693'ten 1719'a kadar olan vakaları ihtiva eden Saraybosna'ya ait bir sicil defteri hakkında kısa bilgi vermiş ve oradan seçtiği bazı vesikaları yayımlamıştı. Yazara göre, defter idarî teşkilat, özellikle arazi ve vergi işleri bakımından olduğu kadar Bosna cephesindeki 1683 Viyana bozgunundan sonra süregelmekte olan savaşlarla ilgili birinci derecede kaynaktır ve başka

Galata 191 sayılı defter: Bu dahi, 190 sayılı defterle aynı tarzda oluşturulmuş mahiyette hüccet, ferman ve kassam defteridir. Bu sebeple zaman zaman eksiklik ve kopukluklara tesadüf edilmektedir. Sayfa numarasıyla numaralanmıştır. Kapak içi boştur. v. 1a'ya s. 1 denmiştir. 395 varaktır. 1001, 1003, 1006-1009, 1011-1014, 1016, 1017, 1019, 1022-1024, 1028-1030, 1032, 1034-1037, 1039, 1042 (643-702 sayfalar arası), 1055, 1058-1060, 1063, 1068, 1073, 1076, 1081, 1090, 1115 tarihli hüccetler kaydedilmiştir.

37 Ahmet Akgündüz ve diğerleri, *Şer'iyce Sicilleri*, c. I, İstanbul: Türk Dünyası Vakfı Yay., 1989.

38 Atilla Çetin, "Türkiye Haricindeki Osmanlı Şer'iyce Sicilleri Hakkında", *İslam Medeniyeti*, 1981, c. V, sy. 1, s. 49-55; Yücel Özkaya, "Sofya'da Milli Kütüphane: 'Nationale Biblioteque'deki Şer'iyce Sicilleri", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1979-1980, c. XIII, sy. 24, s. 21-29.

39 Josef Kabrda, "Les anciens registres turcs des cadis de Sofia et de Vidin et leur importance pour l'histoire de la Bulgarie", *Archiv Orientalni*, Prag, 1951, sy. 14, s. 329-392 ve 642-643.

40 Mihail Guboğlu, "Tuna Boyundaki Kadı Sicilleri ve Bazı Defterler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sy. 66, s. 9-29.

41 Mihail Guboğlu, s. 29. Yazar, bu makalesinde 237 sicil hakkında bilgi verip ayrıca Hacıoğlu Pazarı (veya Pazarcık) kasabası devlet arşivinde de "beş-on sicil" daha vardır demektedir. Guboğlu, bu son defterlerin Rumeli ve özellikle Dobruca tarihi için önemli olduğunu belirtiyor. Bu defterlerden birisinin (H. 1123/M. 1711) Baltacı Mehmed Paşa'nın Prut seferine ait olduğunu ilave ediyor. Josef Kabrda ise, anılan makalesinde 312 sicili tanıtmıştır.

42 Fikret Karcıç, "Gazi Husrev Bey Kütüphanesi", *DİA*, c. VI, s. 458.

yerlerde bulunmayan kaynakları içermektedir.⁴³ Biz de elimize geçen "sicil-benzeri" bir defteri Ankara'da 9-13 Eylül 2002 tarihleri arasında toplanan Türk Tarih Kongresi'nde tanıtmış bulunuyoruz.⁴⁴

Kıbrıs'ta da 56 adet şer'iyye sicilinin yakın zamanda keşfedildiği bildirilmiştir.⁴⁵ Girit defterleri üzerinde çalışan *Adıyeye*'ler bunlar hakkındaki yeni bilgileri kamuoyuna sunmuşlardır.⁴⁶

Arap ülkelerindeki siciller üzerinde yapılan çalışmalar Hüseyin Yılmaz, Hülya Canbakal ve Himmet Taşkömür'ün hazırladığı yukarıda sözü geçen bibliyografya kitapçığından takip edilebilir. Örnek olması kabilinden Suriye'de Abdul-Karim Rafeq'in⁴⁷ siciller üzerinde çalıştığı kaydedilebilir. Ayrıca Yahudi araştırmacıların Filistin şehirlerine ait bulunan şer'iyye sicilleri hakkında çok sayıda yayın yaptıkları bilhassa belirtilmelidir.

43 Halil İnalçık, "Saray Bosna Şer'iyye Sicillerine Göre Viyana Bozgunundan Sonraki Harp Yıllarında Bosna", *Tarih Vesikaları*, sy. 9, s. 178-187 ve sy. 11. Yazar, bu makalesinde 1693-1694 tarihlerinde Bosna taraflarındaki harp hareketına ve Bosna'nın genel haline taalluk eden vesikaları yayınlamıştır.

44 Saraybosna sicillerinin ilk beşinin mikrofilmli tarafımızdan İSAM Kütüphanesine verilmiştir. Bunlar hakkında bilgi için bkz.: Fethi Gedikli, "Yeni Bulunmuş Bir Bosna Mahkeme Defteri: Hicri 1203-1288 Tarihleri Arasında Bosna'da Toplumsal Hayat", *XIV Türk Tarih Kongresi 9-13 Eylül 2002- Ankara*.

45 BOA Daire Başkanlığı çalışmaları Mustafa Serin'in verdiği bu bilgi için bkz.: *I. Milli Arşiv Şurası 20-21 Nisan 1998 Tebliğler-Tartışmalar*, s. 213. Kıbrıs Şer'iyye sicilleri üzerinde öteden beri yapılan çalışmalar dikkate alındığında bu bilgi yanlıştır. H. Vergi Bedevi, "Kıbrıs Şer'i Mahkeme Sicilleri Üzerine Araştırmalar", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tedkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969): Türk Heyeti Tebliğleri*, Ankara 1971, s. 139-148; Jennings ve diğerleri, "Archival Materials and Research Facilities in the Cyprus Federated State: Ottoman Empire, British Empire, Cyprus Republic", *International Journal of Middle East Studies*, 1977, c. VIII, sy. 1, s. 29-42; Ronald Jennings, "Black Slaves and Free Blacks in Ottoman Cyprus, 1590-1640", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1987, c. XXX, sy. 3, s. 286-302; a.mlf., *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York: New York University Press, 1993; a.mlf., "Divorce in the Ottoman sharia court of Cyprus, 1580-1640", *Histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie (1326-1960): actes du congrès international tenu à Aix-en-Provence du 1er au 4 juillet 1992*, Daniel Panzac, (ed.), Paris: Peeters, 1995; Kemal Çiçek, "Legal Positions of Christians in Ottoman Cyprus 1698-1726: A Study of the Sharia Court Records of Nicosia", (Eren Yayınevi tarafından, basılacağı duyuruldu). Kıbrıs ve diğer yer sicillerinin kullanıldığı başka bir çalışma için bkz.: Kemal Çiçek ve Abdullah Saydam, *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet, Raiyyet*, Trabzon, 1998; Kemal Çiçek, "Diplomat, Banker, Tüccar: XVIII. yüzyıl Başlarında Larnaka'da Para Ticaretleri ve Yabancı Sermaye", *Osmanlı Araştırmaları*, 2001, sy. 21, s. 269-282.

46 A. Nukhet Adıyeye ve Nuri Adıyeye, "Nouvelles découvertes dans les archives turques: registres de cadis et autres documents concernant la Crète", *Turcica*, 2000, sy. 32.

47 Abdul-Karim Rafeq, "The Law-Court Registers and Their Importance for a Socioeconomic and Urban Study of Ottoman Syria", *L'Espace social de la Ville Arabe*, D. Chevalier, (ed.), Paris: G. P. Maisonneuve ve Larose, 1979, s. 51-58.

Gerek yurt içinde ve gerekse yurt dışındaki kataloglama çalışmalarının eksikliği dışında bir diğer mesele de şudur: Dizinleri olmadığı için sicillerin kullanılması uzun vakte ihtiyaç göstermektedir. Pek az sicilde her hükmün *derkenâ-nı* vardır. Bunlara bakarak hükmün hangi konuyla ilgili olduğu kolayca anlaşılabilir; aksi halde belgenin en az yarısı okunmalıdır ki neyle ilgili olduğuna karar verilebilsin.

Nitekim bu ihtiyaç görülerek sicillerin içeriğinin dizinlerini çıkarma teşebbüsü başlatılmıştır. Bu çerçevede İstanbul Kadılığı'na ait ilk dört defterde bulunan belgelerin özetleri arşiv çalışanlarınca kartlara geçirilmiştir. Yine Kültür Bakanlığının 1991⁴⁸ tarihinde verdiği sicillerin Ankara'ya alınması kararı ile birlikte Prof. Dr. Zahid Aksu başkanlığında kurulan bir heyetle Adana Şer'iyce Sicilleri'nden başlanmak üzere defterlerdeki belgelerin tek tek okunarak özetleri çıkarılmaya başlanmıştır. Milli Kütüphanede muhafaza edilen 8.928 adet defterin yarıdan fazlasının mikrofilmlerinin çekilmiş olduğuna yukarıda değinilmişti. Adana defterlerinin 27 adedinin belge tahlili yapılmış,⁴⁹ fakat bu çalışma tamamlanamamıştır.⁵⁰ Her şeye rağmen, bu özetler yayımlanır veya bilgisayar ortamına aktarılırsa onlardan kolayca istifade etmek mümkün hale gelir. Bazı araştırmacılar da fihrist hazırlamışlardır. Mesela, İbrahim Yılmazçelik 392 numaralı Harput Şer'iyce Sicili'nin fihristini çıkarıp neşretmiştir.⁵¹

2. Metin Çevriyazılarının Hazırlanması

Osmanlı hukukunun uygulama kaynakları olan şer'iyce sicilleri üzerinde, ikinci kategoride değerlendirdiğimiz, yüksek lisans tezi olarak "metin çevriyazılarının hazırlanması" son zamanlarda bilhassa ciddi bir biçimde artmıştır. Coşkun Çakır'ın neşrettiği yukarıda zikredilen bibliyografyadan tespit edilebildiğine göre, şer'iyce sicilleri ile ilgili 13 adet doktora,⁵² 182 adet yüksek lisans, 24 tane de lisans tezi yapılmıştır. Bunların toplamı 220'ye baliğ olmaktadır. Ülkemizde bütün çalışmaların kayıtlarının eksiksiz tutulmadığı hatırdâ bulundurulduğunda bu sayının tam bir sayı olamayacağı kolayca tahmin olunabilir. Aslında doktora tezleri görüldüğü kadar az değildir; bu çalışmada çeşitli yerler-

48 Nasi Aslan, "Milli Arşivimiz...", s. 190'da bu tarihi 1990 diye veriyor.

49 Orhan Avcı, s. 195.

50 Kenan Ziya Taş, s. 181.

51 İbrahim Yılmazçelik, "392 Numaralı Harput Şer'iyce Sicilinin (H. 1260-1264=M. 1844-1848) Tanıtımı ve Fihristi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 68, s. 91-118.

52 Bu sayı, Çakır'ın makalesinde görülen henüz yayımlanmamış olan doktora tezlerine ilis-kindir. Ancak orada verilenler -ikisi dışında- başlıklarında açıkça "şer'iyce sicili" ifadesi bulunmazlar. Böyle olmayıp da esas kaynak olarak şer'iyce sicillerini kullanan daha birçok çalışmanın olduğu şüphesizdir. Meselâ bkz.: Nurcan Abacı, "Osmanlı Hukukunun Uygulanmasına Yönelik Bir İdari Sosyal Tarih Araştırması: Bursa Örneği (1650-1700)", Ankara: AÜ DTCE, 1999; Ruhi Özcan, "XVII. Yüzyılda Konya'da Mülk Satışları ve Fiyatlar (1640-1665)", Konya: Selçuk Üniversitesi SBE, 1993.

de zikredilen M. Akif Aydın, Y. Seng, Said Öztürk, İsmail Kurt, Fethi Gedikli, Tahsin Özcan ve Ömer Menekşe tarafından yapılan tezler de bu sayıya eklenirse doktora sayısının 20 rakamına ulaştığı görülür. Fakat bu doktora tezlerinin - 1981'de yapılan biri ve tarihi belirtilmemiş olmakla beraber muhtemelen aynı yıllarda yapılan bir başkası dışında hepsinin- doksanlı yıllarda yapılmış olması son yıllarda bir araştırma nesnesi olarak şer'iyeye sicillerinin gördüğü muazzam ilgiyi göstermek için yeterlidir. Bu tespit yüksek lisans tezleri için de belki daha kuvvetli bir surette tekrarlanabilir.

1995 yılı Ocak ayı içinde faaliyete geçen İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi tarafından da diğer defterler ve belge tasnifleri yanında, *şer'iyeye sicillerinden* derlenen vesikalar özgün ve çevriyazılı metni bir arada olmak üzere titiz bir yayım için hazırlanmaktadır. Fakat son zamanlarda bu yayımlarda bir aksama gözlenmektedir.

Sabancı Üniversitesi Şer'iyeye Sicillerine Göre İstanbul Tarihi "Halil İnalçık Araştırma Projesi" kapsamında aşağıdaki yedi sicilin yayıma hazırlandığı duyurulmuştur: İstanbul Mahkemesi (1) 120, 121, 122; İstanbul Bâb Mahkemesi (2) 349, 351; Davutpaşa Mahkemesi (8) 66 ve Balat Mahkemesi (17) 129 numaralı defterleri.

İkinci kategoride değerlendirilen "metin çevriyazılarının hazırlanması"na dair çalışmalara sayılarının çokluğu sebebiyle burada ancak kısaca temas edebiliyoruz. Şu kadarı söylenebilir ki, umumiyetle yüksek lisans tez çalışmaları olarak üretilen metin çevriyazıları, birtakım okuma yanlışları ihtiva etmelerine rağmen, ihtiyatlı kullanılmak kaydıyla, araştırmacıya çabukluk ve kolaylık sağlayabilirler. Ancak Anadolu'nun dört bir yanına dağılmış bulunan bu çalışmaların elde edip incelemek son derece güçtür.

Tezler hariç tutulursa, yayıma konu edilmesi yönünden şer'iyeye sicillerinin hak ettiği ilgiyi gördüğünü ne yazık ki söylemek durumunda değiliz. Bilindiği gibi bugüne kadar ancak Dr. C. Truelka'nın XVII. asır başlarına ait bir sicil defterini neşrettiğini ve bu neşrin bilim dünyasında büyük önemini takdir edildiğini biliyoruz.⁵³ Bu yolda ikinci bir örnek olarak Duda ve Galabov'un 313 numaralı Sofya Şer'iyeye Sicili'ni müstakil bir yayımın konusu yapmaları belirtilebilir.⁵⁴ Bu eserle Sofya kadılığı 313 numaralı sicil defteri Almanca özetlenip örnek biçimde yayımlanmıştır.

Yerli araştırmacılarca yayımlanmış böyle çalışmalar ancak son zamanların mahsulüdür. Görebildiğimiz kadarıyla Dr. Hasan Moğol'un 1 sayılı "Teke San-

53 C. Truelka, "Pabirci' iz jednog sidzila", Glasnik zemaljskog muzeja u Bosna i Herceg, 1918, XXX.), nkl.: İnalçık, a.g.m., s. 372-382.

54 D. Galab Galabov, *Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia*, Münih: Hrgg. Herbert W. von Duda, 1960.

cağı Şer'iyye Sicili"⁵⁵ ile Ayhan Yüksel'in 1 sayılı "Tirebolu Şer'iyye Sicili"⁵⁶ yayını bu yolda ilk örneklerdir. Bunlardan kasıt, özet şeklinde yayım değil, tam metin neşridir.

Öte yandan, özet şeklinde olmasına rağmen, Halit Ongan'ın Ankara'nın 1 ve 2 numaralı Şer'iyye Sicilini yayımlaması, memleketimizde sicillere oldukça erken bir zamanda dikkat çekmesi bakımından önemlidir.⁵⁷ Bu arada Cemil Cahit Güzelbey'in Gaziantep Şer'iyye Sicillerinden yaptığı derlemeler de anılamalıdır.⁵⁸ Bu sahaya başka bir katkıyı A. Akgündüz ve arkadaşları sağlamışlardır.⁵⁹ Fahri Dalsar'ın kitabında da Bursa'daki tüccar ve esnaf arasındaki ilişkileri belirleyen çok sayıda vesika vardır.⁶⁰

3. Sicillere Dayalı Olan Çalışmalar

"Sicillere dayalı olan çalışmalar" önemli bir yekun oluşturduğundan, burada onların tümünü tespit edip değerlendirmenin güçlüğü nazara alınarak ancak bir kısmına değinme imkanı vardır. Ancak belli bir konuyu araştırırken sadece şer'iyye sicillerini esas almanın sakıncalı olacağı ve konuyu bütün yönleriyle görmeyi engelleyeceği akılda tutulmalıdır.⁶¹

Hukuk tarihi çalışmaları veya hukuk tarihçilerinin çalışmaları nispeten yeni olmasına rağmen tarihçiler ve iktisat tarihçileri öteden beri şer'iyye sicillerine ilgi duymuşlardır. Burada bunların en önde gelenleri zikredilecektir. Halil

55 Hasan Moğol, *Teke Sancağı Şer'iyye Sicili*, Ankara: Mehter Yay., 1996. Kitabın adı üçüncü sayfada "Teke Sancağı Şer'iyye Sicili-I (1223-1232/1807-1817)" biçimindedir. Kitapta şer'iyye sicillerinin ihtiva ettiği kayıtlar, mevcut şer'iyye sicilleri ve Teke Sancağı şer'iyye sicilleri üzerine bilgiler verildikten sonra, bu sancağın 1 sayılı şer'iyye sicili tanıtılmış, sicilin fihrisi verilmiş sonra Latin alfabeli metniyle tıpkıbasımı sunulmuştur.

56 Ayhan Yüksel, *Tirebolu Bir Sahil Kasabasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1788-1858)*, İstanbul: Kitabevi, 2003. Tirebolu 1 sayılı Şer'iyye Sicilinin tahlil ve çevriyazısından meydana gelen çalışma, Tirebolu kazasının tarih ve coğrafyası, sosyal hayatı, kasabadaki ekonomik faaliyetler ve sicilin çevriyazısını ihtiva etmektedir.

57 Halit Ongan, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'iyye Sicili*, Ankara 1958; aynı mlf: *Ankara'nın İki Numaralı Şer'iyye Sicili*, Ankara, 1974.

58 Cemil Cahit Güzelbey, *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicilleri*, I. Fasikül (1886-1909), Gaziantep, 1966; II. Fasikül (1841-1886), Gaziantep, 1966; III. Fasikül (1826-1838), Gaziantep, 1966. C. C. Güzelbey ve H. Yetkin, *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinden Örnekler (1729-1825)*, Gaziantep, 1970.

59 Ahmet Akgündüz ve arkadaşları, *Şer'iyye Sicilleri*, c. I-II, İstanbul: Türk Dünyası Vakfı Yay., 1989.

60 Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Hayatında Bursa'da İpekçilik*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, 1960.

61 Araştırma yöntemiyle ilgili bu tür meseleler için bkz.: Ali Akyıldız, "İslâm Yakınçağ Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi Araştırmalarında Kaynak Sorunları: Arşiv ve Arşiv-Dışı Malzemenin Önemi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 1998, sy. 2.

İnalçık,⁶² Ömer Lütfi Barkan,⁶³ Tayyib Gökbilgin⁶⁴ ve Mustafa Akdağ'ın⁶⁵ çalışmaları hukuk tarihçileri için çok önemli kaynaklar oluşturmuşlardır. Adları anılan bu bilim adamları hem kaynak yayımlamakla, hem de getirdikleri yorumlarla ilgi uyandırmışlardır. Bu bağlamda Çağatay Uluçay ve İbrahim Gökçen'in Manisa Şer'iyeye Sicilleri üzerine yaptığı çalışmalardan da söz etmek uygun olur.⁶⁶ Şer'iyeye sicillerine ilgi duyan tarihçilerden biri de İlber Ortaylı'dır.⁶⁷ Bu arada, İnalçık başta olmak üzere bir gurup araştırmacı Eyüp mahkeme sicillerinden 184, 185 ve 188 numaralı olanları seçip çeşitli yönleriyle bir tartışarak bir kitap halinde neşretmişlerdir.⁶⁸

Barkan, Edirne askerî kassamına ait 1545-1659 yılları arasındaki defterleri incelemiştir,⁶⁹ ayrıca L. Fekete 1587 yılında ölmüş bulunan Ali Çelebi'nin muhalefat kaydını inceleyerek "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi"⁷⁰ adlı değerli bir makale yazmıştır. İktisat tarihçisi Halil Sahillioğlu'nun "Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemeler Aracı Olarak 'Kitâbü'l-Kadı' ve 'Süftece'ler"⁷¹ adlı makalesi hukuk tarihçileri için de çok değerli bilgiler ihtiva etmek-

62 Halil İnalçık, "Osmanlı İdare, Sosyal, Ekonomik Tarihi ile İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", (9 fotokopi ile), *Belgeler*, 1980-1981, c. X, sy. 14, s. 1-91; a.mlf., "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler. II. Sicil: I Safar 883-Muharrem 886", *Belgeler*, 1988, c. XIII, sy. 17, s. 1-42; a.mlf., "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler. III. Köy Sicil ve Terekeleri", *Belgeler*, 1993, c. XV, sy. 19, s. 23-168. Ayrıca bkz.: Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerine Tedkikler ve Vesikalar*, Ankara, 1987 (1954).

63 Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kânûnlar*, c. I, İstanbul, 1943.

64 M. Tayyib Gökbilgin, "Ebussuud Fetvalarında ve XVI. Asır Şer'iyeye Sicillatında İsbat ve Şehadet", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1966, c. III, sy. 3-4, s. 117-132; a.mlf., "Hatvan kadılığının iki sicili", *Studies in Honor of Julius Nmeth*, Gy. Kaldy-Nagy, (ed.), *Hungaro-Turcica*, 1976, s. 315-19; a.mlf., "Kanuni Sultan Süleyman Devri Müesseseler ve Teşkilatına Işık Tutan Bursa Şer'iyeye Sicillerinden Örnekler", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, 1976, s. 91-112.

65 Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, Ankara, 1975; a.mlf., *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, 1979.

66 Örnek olarak bkz.: Çağatay Uluçay, *XVII. Yüz Yılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, İstanbul, 1942; İbrahim Gökçen, *XVI. ve XVII. Asır Sicillerine Göre Saruhan'da Yürük ve Türkmenler*, İstanbul, 1946. Şehir tarihî çalışmalarında da siciller yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Bir örnek için bkz.: Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1998.

67 İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul: Pan, 2000.

68 Tülay Artan, (haz.), *XVIII. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyyüp'te Sosyal Yaşam*, İstanbul, 1998.

69 Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamma Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, 1968, c. III, sy. 5-6, s. 1-479.

70 L. Fekete, "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi", trc.: S. Karatay, *Belleteri*, 1965, c. XXIX, sy. 116, s. 615-638.

71 Halil Sahillioğlu, "Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemeler Aracı Olarak 'Kitâbü'l-Kadı' ve 'Süftece'ler", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara, 1973, s. 103-144.

tedir. Yine aynı alanda çalışan Hüseyin Özdeğer, XV. yüzyıla ait Bursa tereke defterlerini inceleyerek devrin iktisadi ve toplumsal hayatını ortaya koymak istemiştir.⁷²

İlahiyat fakültelerinin İslam Hukuku bilim dallarında da şer'iyye sicillerine dayalı değerli araştırmalar yapılmaktadır. Bunlardan biri Tahsin Özcan'ın "Kanuni Dönemi Üsküdar Para Vakıfları" (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997) adlı doktora tezidir. Bir diğer doktora tez çalışması da Ömer Menekşe'ye aittir: "XVII. ve XVIII. Yüzyıl[lar]da Osmanlı Devleti'nde Hırsızlık Suçu ve Cezası", (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998).

Jon E. Mandaville'in para vakıfları üzerindeki ilk ve çığır açan çalışmasını,⁷³ iktisat tarihçisi Murat Çizakça'nın çalışmaları izlemiştir. Çizakça, Batı'da ve İslam dünyasında iş ortaklıklarının tarihine eğildiği yeni bir çalışmada da şer'iyye sicillerini sınırlı ölçüde kullanmıştır.⁷⁴ Şer'iyye sicillerini esas alarak para vakıflarını doktora konusu olarak ele bir başka çalışma İsmail Kurt tarafından yapılmıştır.⁷⁵ Para vakıflarının nadir de olsa fonlarını mudarebe yoluyla işlettiğini yansıtan Osmanlı mahkeme kayıtları, Fethi Gedikli'nin "İstanbulda Para Vakıfları" adlı makalesinde görülebilir.⁷⁶ Said Öztürk'ün İSSA'da bulunan askerî kassam defterleri üzerine hazırladığı doktora tezi basılmıştır.⁷⁷

Siciller üzerinde çalışan yabancılar arasında -Mandaville dışında- Ronald Jennings ve Haim Gerber de bulunmaktadır. Müteveffa Jennings, Kayseri ve Trabzon sicilleri üzerine çalışmıştır. Bilhassa Kayseri mahkeme sicillerini tarayarak karz ve kredi münasebetlerini incelemiştir.⁷⁸ Aynı yazarın Kıbrıs sicillerini de incelediğine daha evvel değinilmişti.

72 Hüseyin Özdeğer, *Türk İktisat Tarihi Açısından Bursa Kadı Sicillerinde Bulunan Tereke Defterlerine Göre 1489-1500 Seneleri Arasında Bursa'da İktisadi ve İctimai Hayat*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1982.

73 Jon E. Mandaville, "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", *International Middle Eastern Studies*, 1979, sy. 10, s. 289-308 [Türkçesi için bkz.: "Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğu'nda Para Vakfı Tartışması", trc.: Fethi Gedikli, *Türkiye Günümü*, 1998, sy. 51, s. 129-144.]

74 Murat Çizakça, *Risk Sermayesi: Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, İstanbul, 1993; a.m.f., "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1995, c. XXXVIII, sy. 3, s. 313-354; a.m.f., *A Comparative Evolution of Business Partnerships The Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives*, Leyden, New York, Köln, 1996 [Türkçesi için bkz.: *İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.]

75 İsmail Kurt, *Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat*, İstanbul, 1996.

76 Fethi Gedikli, "İstanbul'da Para Vakıfları", *IIAK-İş Dergisi*, Ekim 1999, s. 68-73.

77 Said Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri*, İstanbul: OSAV, 1995.

78 Ronald Jennings, "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records The Sharia Courts of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, c. XVI, sy. 2-3, s. 168-216; a.m.f., "The Society and Economy of Maçuka in the Ottoman Judicial Registers of Trabzon, 1560-1640", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, A. Bryer ve Heath Lowry, (eds.), Birmingham ve Washington, 1986, s. 129-154.

Bursa şer'iyeye sicilleri üzerindeki çalışmaları ile tanınan Ha'im Gerber,⁷⁹ "Osmanlı Mahkeme Kayıtlarında İslam Ortaklık Hukuku" başlıklı makalesiyle İslam Hukukunun medenî hukuk ve ticaret hukuku sahalarında nazariyede kaldığı, uygulamada yer bulmadığı yolundaki hakim görüşe meydan okumuştur. Esas olarak Bursa Şer'iyeye Sicillerine dayanılarak yazılan makalede İslam hukukunun ortaklık türleri ve hükümlerinin Bursa tüccar ve zanaatkarları arasında yaygın olarak uygulandığı anlatılmıştır.⁸⁰

Karen Barkey, Manisa sicilleri üzerine çalışmıştır. Ayrıca Bayan Yvonne Seng, Üsküdar tereke defterleri üzerinde günlük hayatı araştıran bir tez yapmıştır.⁸¹

IV. Hukuk Tarihçilerinin Çalışmalarında Şer'iyeye Sicilleri

Hukuk tarihçilerinin bu muazzam kaynağı kafi derecede kullanmadıkları söylenebilir. Bunda rol oynayan muhtelif etkenler arasında, bu kaynaklardan istifade etmenin ayrı bir uzmanlık bilgisi gerektirmesi ve ülkemizdeki hukuk eğitiminin, mezunlarına bu formasyonu kazandıramaması sayılabilir. Buna rağmen tarihçilerin bunları hukukçulardan daha fazla kullanması ilginçtir. Bunun sebebi tarihçilerin, hukuk tarihçilerine nazaran çok daha kalabalık bir 'cemaat' oluşu ve son zamanlarda önem kazanan sosyal tarih çalışmalarına yönelmeleridir. Anadolu'da birçok yeni üniversitenin açılması da yerel tarih çalışmalarını ateşlemiştir. Ayrıca araştırmacının konu bulma güçlüğü böylece kestirme ve kolay yoldan çözülmüş olmaktadır.

Çok önemli bulduğumuz başka bir husus, hukukçu ile tarihçinin kültür algılayışlarındaki farktır: Bir genellemeye gidilecek olursa, tarih disipliniyle iştiغال eden bilimcilerin ulusal kültüre daha çok önem verdiği ve onunla daha olumlu bir ilişki içinde olduğu, buna mukabil, hukukçuların ulusal kültüre daha mesafeli durduğu söylenebilir. Bu durumu her iki disiplinde çalışanların ortaya koydukları ürünlerden izlemek mümkündür.

79 Haim Gerber, "The Muslim Law of Partnerships in Ottoman Court Records", *Studia Islamica*, 1981, sy. 52, s. 109-119 [Türkçesi için bkz.: "Osmanlı Mahkeme Kayıtlarında İslam Ortaklık Hukuku", trc.: F. Gedikli, *Argumentum Aylık Hukuk Dergisi*, Haziran 1991, c. I, sy. 11, s. 165-168.

80 Son zamanlarda yayınlanan kitabında (New York, 1994) bu görüşlerini tekrarlayan Gerber araştırılmasını tavsiyeye şayan gördüğü konular arasında, Osmanlı medenî ve ticaret hukukunu da saymaktadır. Ona göre vaktiyle hakim görüş bu sahada klasik şer'iat hukukunun daima yalnızca nazari kaldığı ve onun hatta tatbiki niyet bile edilmediği idi. Bazı yerlerde durum gerçekten böyle olabilirdi; fakat bir genelleme olarak bu görüş, Osmanlı örneğince tekdüz edilmiştir. Klasik İslam şirketler hukuku Osmanlı toplumunda tam anlamıyla uygulanmıştı. Muhtelif ortaklık türleri adları kullanılmış ve belgeler bu şirketlerin hukuk kitaplarında çerçevesi çizildiği şekilde uygulandığını göstermiştir. Bu herhangi bir siyasî veya hukukî müdahale olmadan tüccar ve zanaatkarlar arasında oluşan ihtiyarî bir uygulamaydı. Bkz.: Haim Gerber, *State, Society and Law in Islam*, s. 36.

81 Yvonne J. Seng, "The Üsküdar Estates (Tereke) As Records of Everyday Life in an Ottoman Town, 1521-1524", Doktora Tezi, Chicago: Chicago Üniversitesi, 1991.

Hukuk fakültelerimizde “Türk Hukuk Tarihi” disiplini gerektiği kadar önemli görülmemiş, hem araştırılması ve hem de öğretilmesi üzerinde yeteri kadar durulmamıştır. Ankara Üniversitesi’nde eskiden beri bir Türk Hukuk Tarihi kürsüsü olmuş ve burada Prof. Coşkun Üçok ve onun öğrencileri Halil Cin, Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt akademik çalışmalarda bulunmuşlardır. Bu kürsüde bugün profesör olarak sadece Gülnihal Bozkurt bulunmaktadır. İstanbul Üniversitesi’nde ise Türk Hukuk Tarihi öğretimi kesintili olmuş ve münhasıran bu alan üzerine çalışan bir akademisyen yetiştirilmemiştir. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde Türk Hukuk Tarihi dersinin -seçimlik değil- esas ders olarak okutulması, Yükseköğretim Kurulu [YÖK]’nun kurulmasından sonra, fakat bir Roma Hukuku profesörü tarafından gerçekleştirilmiştir.⁸²

YÖK’ün kurulmasından sonra Türk Hukuk Tarihi, hukuk fakültelerinin müfredat programında yer alabilmiş ve uzun senelerin ihmali bir ölçüde giderilmeye başlanmıştır. Zira bu dersi okutmak üzere akademisyen yetiştirilmeye başlanmış ve bunlar bir yandan eğitim ve öğretimle meşgul olurken, öbür yandan da Türk Hukuk Tarihinin çeşitli konularını araştırmaya başlamışlardır. Buradan da anlaşılacağı üzere Türk Hukuk Tarihinin bir araştırma disiplini olarak görülmesi yenidir. Nitekim, değerli tarihçimiz Mehmet Genç, Türk Sosyal Bilimler Derneği’nin 16-18 Ekim 1985’te Ankara’da düzenlediği *Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi Sempozyumu*’nda, “Tarih araştırmalarımızın diğer bir eksikliği de, muhteva bakımından son derece dar ve çoğu geleneksel kalan konuların sınırları içinde hapsolmuş bulunmasıdır. Tarih araştırmalarında bütün dünyada, XX. yüzyılda giderek önem kazanmakta olan bilim tarihi, teknoloji tarihi, tarihî demografi, sosyal tarih, *hukuk tarihi* gibi alanlar, Türkiye’de ya hiç mevcut değildir ya da tamamıyla bireysel düzeyde birkaç takipçisinin kaderiyle tesadüfe terkedilmiş durumdadır.”⁸³ tespitini yapmıştır.

Türk Hukuk Tarihi araştırmalarının yeteri kadar ilerlememesinin bir sebebi de -YÖK ile başlayan üniversite desteği dışında- arkasında kurumsal bir destek bulamamış olmasıdır. Bugün bu disiplinde yapılacak araştırmaları destekleyip teşvik edecek faal bir enstitü, bir dergi yoktur. İkinci Cihan Harbinin ortasında Ankara’da Türk Hukuk Kurumu bünyesinde kurulan Türk Hukuk Tarihi Enstitüsü M. Fuad Köprülü eliyle *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*’ni yalnız bir sayı olarak çıkarmıştır (Ankara, 1944). Köprülü daha önce de *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*’nı iki sayı olarak neşretmişti.⁸⁴ Köprülü’nün tek başına giriştiği bu mühim iş, kendisinden sonra sürdürülemediği.

82 Ziya Umur, *Türk Hukuk Tarihi Derstleri*, c. I, İstanbul: Beta, 1993, s. 22-31.

83 Mehmet Genç, “Tarih Araştırmaları Oturumu Üzerine Yorum”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yay., 2000, s. 356

84 Bu dergilerin tanıtımı ve değerlendirilmesi için bkz.: Fethi Gedikli, “Fuad Köprülü ve *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2003, c. 1, s. 1, s. 433-441.

Bunda Türkiye'nin, geçmişine karşı bilinen komplekslerinin payı büyüktür. Bugün Türkiye'de faaliyette bulunan onlarca kamu ve özel hukuk fakültelerine bakıldığında bu dala ilgili ciddi çalışmaların yalnızca Marmara Üniversitesi, Ankara Üniversitesi, Atatürk Üniversitesi'ne bağlı Erzincan Hukuk Fakültesi, Selçuk Üniversitesi, Dicle Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi gibi bir elin parmaklarını ancak aşan hukuk fakültelerinde sürdürüldüğünü görüyoruz.

Bütün hukuk fakültelerinde bu anabilim dalının faal durumda olmamasında, bu dersin bir tür kültür dersi olarak görülüp 'iş hayatı' için çok önemli sayılmamasının yanı sıra, eski hukukumuzla karşı az evvel zikrettiğim komplekslerimizin ve önyargılarımızın da rolü vardır. Ayrıca bu alan, kendisini çalışmak için seçeceklerde birçok nitelik aradığından, bu durum da potansiyel araştırmacılar için caydırıcı bir etken olmaktadır. Eski yazıyı ['Osmanlıca'yı], Arapça'yı, İslam hukukunu bilmek ve ayrıca arşivlerde karşılaşılabilecek biktırıcı zorluklara göğüs germek lazımdır. Son olarak memleketteki ilme karşı genel vurdumduymazlığı da bu olumsuz şartlara ilave etmek icap eder. Hukuk tarihçisinin diğer hukuk dallarındaki akademisyenler gibi üniversite dışında para kazanamayacağı endişesi de gençleri bu alanda çalışmaktan içtinaba zorlamaktadır.

Türk Hukuk Tarihi çalışmaları bir değerlendirmeye tabi tutulacak olursa şu belirlemeler yapılabilir: Ankara okulu denebilecek hukuk tarihçilerinin çalışma sahaları genel olarak şer'iyeye sicilleri dışında olmuştur. Aslında bunlar arşivlere müracaat ettikleri zaman daha çok Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ni kullanmışlardır. Üçok'un çok bilinen "Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Hukukuna Aykırı Hükümler" adlı makalesi, Halil Cin'in⁸⁵ ve Ahmet Mumcu'nun⁸⁶ eserleri böyledir. Gülnihal Bozkurt ise genellikle Tanzimat'tan sonraki hukuk tarihi sorunları üzerinde durmuş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin yaptığı büyük hukuk iktibasını işlediği kitabında yabancı arşivleri kullanmıştır.⁸⁷

Şer'iyeye sicillerini kullanan hukuk tarihçilerinden M. Akif Aydın'ın doktora tezi⁸⁸ daha sonra *İslam-Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul, 1985) adıyla neşredilmiştir. Ahmet Akgündüz ve arkadaşlarının daha önce zikredilen *Şer'iyeye Sicilleri I-II* adlı çalışması, burada bir kere daha kaydedilmelidir. Şer'iyeye sicillerini esas kaynak olarak kullanan bir diğer çalışma Hukuk tarihçisi Fethi Gedikli

85 Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara, 1974; a.mlf., *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Ankara, 1976.

86 Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, 2. Baskı, Ankara, 1985; a.mlf., *Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, 2. Baskı, İstanbul, 1985; a.mlf., *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, 2. Baskı, Ankara, 1985.

87 Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu 1839-1914*, Ankara, 1989; a.mlf., *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara, 1996.

88 M. Akif Aydın, *Osmanlılarda Aile Hukuku Alanındaki Gelişmeler ve Hukuk-ı Aile Kararname-i (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1981.

tarafından yapılmıştır.⁸⁹ Orta Çağ boyunca Akdeniz çevresinde yaygın olarak uygulanan mudarebe kurumunu, XVI. ve XVII. asırlar içinde özellikle Galata Şer'iyye Sicillerine dayanarak doktora çalışması olarak inceleyen Gedikli, daha sonra yine aynı dönem ve mekanı esas alarak Osmanlı devletinde inan şirketi uygulamasını araştırmıştır. Bu son çalışmanın Galata'daki uygulamayı inceleyen kısmı yayımlanmıştır.⁹⁰ Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı öğretim elemanı Mustafa Şentop da, doktora tezi olan "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik Kurumu"nu⁹¹ incelerken kazaskerlik sicillerini kullanmıştır. Aynı fakülteden Abdullah Demir de, Tophane Mahkemesi 7 numaralı şer'iyye sicil defterini yüksek lisans tezi olarak çalışmıştır.⁹²

Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde Hukuk Tarihi Anabilim Dalı mensubu Hasan Tahsin Fendoğlu *Hukuk Tarihimizde Temel Haklar* (Konya, 1994) kitabında kısmen bu sicillere müracaat etmiştir.

Türk Hukuk Tarihi çalışmalarının şer'iyye sicillerini bundan sonra daha fazla kullanması, hukukun nazariyesi ile tatbikatı arasındaki ilişkiyi öğrenebilmek bakımından bize önemli açılımlar sağlayabilir. Anayasa hukuku, idare hukuku gibi İslam Hukukunun doğrudan ayrıntılı şekilde düzenlemediği alanlar dışında kalan -aile, miras, ticaret, ceza, medeni hukuk gibi- bütün diğer hukuk sahalarındaki hukuk tarihi incelemeleri için sicillerin yeri çok önemlidir. Anılan bu hukuk dallarının kapsadığı müesseseler hakkında, mesela satış, kira, vakıf, muamele-i şer'iyye vb. işlemler ve bu işlemlere konu olan menkul ve gayrimenkulun birimleri -oda, bahçe, hamam, kuyu, ağaçlar vs. gibi-, bunların değerleri, işlem taraflarının -etnik, dini, kadın/erkek, asker/sivil- kimliği üzerinde yapılacak araştırmalarda sicillerde bol malzeme vardır. Bu hüküm gaiplik, pazar denetimi, ekme imali, kölelik ve köle azat etme [tk], askerî seferlere hazırlık, esnaf loncaları, naibler, vekiller, kefiller, şahitler için de geçerlidir. Bu liste çok daha geniş tutulabilir fakat bu kadarı bile sicillerin içerdiği malzeme hakkında yeterli bir fikir verebilir.

Sicillerin, Mühimme Defterleri ve Şikayet Defterleriyle birlikte kullanılması, incelenen konunun Osmanlı hukuk süreci içindeki yürüyüşünü görmek bakımından gereklidir. Bununla birlikte, bahsedilen bu arşiv malzemesi yanında, Osmanlı hukukunun diğer kaynakları olan padişah fermanları ve kanunname-

89 Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü, XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması*, İstanbul: İz Yay., 1998.

90 Fethi Gedikli, "Galata Şer'iyye Sicillerinde Osmanlı Şirketleri", *İstanbul Araştırmaları*, Güz 1998, sy. 7, s. 7-92. Ayrıca bkz.: Fethi Gedikli, "Galata Şer'iyye Sicillerinde Mudârebe-Karz İlişkisi", *İstanbul Araştırmaları*, Kış 1998, sy. 4.

91 Mustafa Şentop, "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik Kurumu", Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2002.

92 Abdullah Demir, "Tophane Mahkemesi 7 numaralı şer'iyye sicil defterinin incelenmesi 984-991 (1576-1583)", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 1999.

lerinin, fetva mecmualarının ve diğer kaynakların birlikte kullanılması, araştırmacının yapacağı yorumların ve vereceği hükümlerin daha isabetli olmasını temin edebilir.

V. Değerlendirme ve Öneriler

Burada bazı genel hususlar üzerinde durduktan sonra birtakım örnekler zikredilecektir. Her şeyden önce sicilleri doğru okumanın zaman zaman son derece zor olduğu, ancak belgeyi okumuş olmanın da tek başına yeterli olmadığı bilinmelidir. Belgeyi yorumlayabilmek için onda geçen ve önemli bir kısmı İslam hukukundan kaynaklanan terimleri bilmek gerekir. Zira sağlıklı bir yorumda bulunabilmek, bu terimleri doğru anlamaya bağlıdır. Bu sebeple, araştırmacıların, bu terimleri doğru anlayabilmeyi sağlamaya yetecek bir İslam hukuku bilgisine ihtiyaçları vardır. Ayrıca kadılık, kazaskerlik, şeyhülislamlık gibi Osmanlı kurumlarının tanınması, örfî hukuk ile şer'î hukukun ilişkilerinin bilinmesi lazımdır. Osmanlı belgelerinin bazen genel dilden ayrı anlamda kullandığı terimler vardır. Meselâ hepsi de İslam hukuku bakımından zimmî statüsünde görülen Hıristiyanlar ve Yahudiler, Osmanlı belgelerinde aynı hukuki duruma tabi olsalar da, sicillerde zimmî sözüyle münhasıran Ermeniler ve Rumlar kastedilmiş, Yahudilere *Yahudi* denilmiştir. Gel gelelim, bu terimleme Yahudilerin zimmî konumu dışına çıkarıldığını göstermez.

Günümüzde disiplinler arası çalışmalar önem kazandığı için şer'îyye sicilleri üzerinde çalışacak kimselerin tarih, sosyoloji ve sosyal antropoloji gibi disiplinlere aşina olmaları arzuya şayandır. Ayrıca hem bazı belgeler içinde geçen bazı ibareleri okuyup anlamak ve daha önemlisi müstakil olarak bu dille yazılmış belgeleri okuyabilmek için Arapça bilmek de şarttır. Belgelerin nasıl yorumlanacağı da, ayrı bir meseledir? Bu noktada karşımıza metot meselesi çıkmaktadır. Çalışılan konuda belli bir hükme varırken dikkatli olmak, bulunan şeyi her zaman geçerli zannetmemek, diğer çağlardaki durumunu gözden geçirmek ve ayrıca onun başka yerlerde nasıl olduğuna bakmak elzemdir. Başka bir deyişle, "art zamanlı" ve "art mekanlı" bir çalışma yapmadan, sadece sınırlı bir süreyi ve mekanı alıp genellemelere gitmekten kaçınılmalıdır. Mevcut çalışmalara baktığımızda genellikle bunların tek deftere, tek kadılığa veya çok sınırlı bir süreye ait olduğunu görmekteyiz. Bu hal, araştırmacıyı yanıltıcı sonuçlara götürebilir.

Burada göz önünde tutulması gereken başka bir husus da şudur: Muhtelif sebeplerle bütün sicillerin günümüze kadar gelmediği açıktır. Çünkü bazı siciller daha tutulduğu dönemi takip eden yıllarda kaybolmuşlardır. Meselâ çoğu hücceti çizili bulunan Hicri 983-985 [Miladi 1575-1577] tarihli hüccet ve kassam sicili olan Galata Kadılığı'nın 6 sayılı defterinin kapağında şöyle bir kayıt

vardır: “*Müsveddât cem'i'an bunda hıfz olunmuşdur.*” Ancak aynı sicilin bir başka yerinde (s. 234) şöyle denilmiştir: “*Sâbikan mücellled defterlerden ba'zı zâyi' olup ve müsveddâtdan ekseri evrâkda kalup sûret ihrâc taleb eden kimesneler bu mücellled dâhilinden tecessüs edeler ki zâyi'âtdan bâki kalan bundadır ki cümlesi bunda olunmuşdur.*” Bu not; hem sicillerin yazılışı, hem suret isteyenlere verilmesi ve muhafazaları veya yitirilmeleri hakkında ilginç bir bilgi vermektedir. Öte yandan bütün uyuşmazlıkların kadıya götürülmediği veya bütün hukukî işlemlerin uyuşmazlığa sebep olmadığı akılda tutulmalı ve hüküm verirken bu unsurlar göz önüne getirilmelidir.⁹³

Bu genel hatırlatmalardan sonra, ilgili çalışmalarda rastlanan bazı somut noktalar üzerinde durulabilir. Mesela, Ongan'ın eseri çok önemli bir işlev görmüş olmasına rağmen, bu gibi eserler aslı belgeyi özetlediği için her zaman güvenilir olamamaktadırlar. Örnek olarak, bir para vakfı, mudarebe yoluyla para işletmiş olmasına rağmen,⁹⁴ Ongan'ın özetinden bunu anlamak mümkün değildir. Bu yüzden, özetleri yerine, belgelerin aslı haliyle yayımlanması yolu seçilmelidir.

Tarihçilerin çalışmaları hukuk tarihçileri için çok önemli olmasına rağmen, hukukun çok teknik bir bilim alanı olması sebebiyle bunlarda birçok yanlışın ortaya çıktığı da inkar edilemez. Bunların kimi, belki de acele etmekten kaynaklanmaktadır. Meselâ seçkin bir tarihçi olan Suraiya Faroqhi, Osmanlı deniz ticareti hakkında yazarken 93 numaralı Mühimme Defterine atıfta bulunarak gemi sahibi olmayan kişilerin de kaptana yüzde yirmi civarında bir *faizle* mudarebe borcu vererek geminin yapacağı sefere ortak olabileceklerinden ve oldukça yüksek olan bu *faiz* oranının bu tip bir yatırımın içerdiği risklerin karşılanması için düşünülmüş olduğundan, çünkü yükler kaptanın suçu olmadan hasar görürse bu yatırımcıların parasının geri ödenmeyeceğinden söz etmektedir.⁹⁵

Yine Mustafa Akdağ'da böyle bir örnek vardır: Yazar “Faizine Para Alıp Verme İşlemleri” başlığı altında, faizcilik dediği resmi faiz oranı üzerinden yapılan mu'âmele-i şer'iyye ve bu arada para vakıflarının faizli işlemleri üzerinde dur-

93 Gerber, sicil kayıtlarının sınırlılığı hakkında kendi çalışması bağlamında şunları yazıyor: “Bu çalışma, esasen Bursa ve İstanbul mahkeme sicillerine dayanmaktadır. Bu malzemenin bazı önemli güçlükleri var. Evvela, içlerinde başka ihtilaf çözüm şekilleri hakkında bilgi yoktur, ama belgelerde arabuluculuğa dair imalar var. Malzemedeki ciddi bir sorun, tahvil ettiğim vakalarda ilgilenmeme rağmen, Gluckman'ın *Barotse*'sinde sahip olduğumuz gibi harfi harfine problemlerin tartışarak halledilmesinden daha azının elde edilmiş olmasıdır. Sadece mahkeme katibince telif edilen vaka-sonrası özetleri vardır. Bilindiği üzere, bu özetler şahitlerin gözleri önünde yapılmıştır; bu sebeple yanlışlıklarından şüphe edilemez. Fakat dava taraflarının sözleri eksiktir ve bu özet ve dava taraflarının sözleri arasındaki ilişkinin niteliği ancak tahmin edilebilir. Buna rağmen bu özetlerle çok şey yapılabileceğini göstermeye çalışacağız.” Bkz.: Haim Gerber, *State, Society and Law in Islam*, s. 15.

94 Fethi Gedikli, “İstanbul'da Para Vakıfları”, s. 72-73.

95 Suraiya Faroqhi, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, trc.: Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul, 1993, s. 116. Bizim meseleyi değerlendirişimiz ve yoruma konu metin için bkz.: Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*, s. 94-95.

duktan ve “paranın öteki üretilme şekilleri” arasında mudârebe, selem [paranın peşin, malın sonra teslim edilmesi şartıyla satış] ve murâba‘ayı [ortakçı çiftçi] saydıktan sonra, bir tek mudârebe örneği vermiştir. Müellif her ne kadar mudârebe kurumunu doğru tanımlıyorsa da, sonra gelen açıklamalarından bu kurumu doğru anladığına dair ciddi kuşklar doğmaktadır. Akdağ’ın “uygulamalarda gördüğümüz örneklerden anladığımıza göre, mudârebeye verilen sermâyenin yarısı, onu çalıştıracak olanın ve öteki yarısı da bu parayı sağlayan kimse- nin gibi kabul olunarak, emek sahibi, sermâye sahibini kâra ortak etmeyi kabullendiğinden başka, kendisine aitmiş gibi kabul olunan yarı sermâye için de, paranın gerçek sahibine faiz ödemeyi kabul etmekte idi.” şeklindeki değerlendirmesi tamamen yanlıştır. Akdağ, verdiği mudârebe örneğini yorumlarken de yanılmıştır.⁹⁶ Yazarı yanılıya düşüren şey galiba, mu‘âmele-i şer‘iyye işlemlerinde olduğu gibi burada da işleticiye bir miktar kumaşın verilmesi olmuştur.

Çizakça da, Osmanlı devletindeki bir inan şirketini yorumlarken şöyle demektedir: “Burada da bir İslamî ortaklık şeklinin Hıristiyan Rumlar tarafından uygulanması söz konusu. Ortakların sermayeye katkıda buldukları miktarın farklı oluşu ve kârın ortaklar arasında eşit olarak paylaşılması inan ortaklığının kurallarıyla bağdaşmakta. Başka ilginç noktalar da mevcut. Öncelikle ortaklığın ömrü on iki yıl gibi oldukça uzun bir süre. İkincisi, bu faiz uygulamasına rastladığımız ilk ortaklık. İslamî mahkeme faiz uygulamasını, muhtemelen dava Hıristiyanlar arasında olduğu için hoş görmüştür.”⁹⁷

Sicil çalışmalarının adeta mantar gibi çoğaldığı günümüzde, tarihyazıcılığı ve kaynak bağlamında sicillere dayalı araştırmalardaki usul sorunları tartışılmaktadır⁹⁸ ve daha tartışılmalıdır. Mesela, çalışmada bu meseleler üzerinde

96 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi (1453-1559)*, İstanbul: Cem Yay., 1995, c. II, s. 174-182. Bizim değerlendirmemiz için bkz.: Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*, s. 91-92.

97 Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi*, s. 71-72. Yazarın bu hükmü, yorumlanmış olduğu aşağıdaki metnin açıklığı karşısında savunulamaz: “(...) kibel-i şer’-i şerifden Mustafa bin İsmail nâm kimesne kayyım nash olunup merkurmlar huzurlarında defterleri ruyet ve kendilerine kiraet ve tercüme etdürüldükde filhakika 25 bin guruş sinin-i mezkurede sermayeden merkur İstati’nün yedinde ibka eylediği müddetin murabahasını ve 2 bin guruş dahi halik-i merkumun sermayesi olan 6 bin guruşa baliğ olunca merkur İstati’nün sermayesi olan 3500 guruşun noksanı 2500 guruşun faidesi hesabı olduğu tarafeynün ikrar ve tesaduklarıyla müteayyen olmağın bu suretle vekil-i mesfurun ibraz eylediği fetva-yı şerife mantukınca *meblağ-ı mezbur meta-ı merkumun faidesi olmayıp bilâ ilzam ribâ-i mahz kabilinden olup duyun-ı sahihadan olmamağla şer’an lazım gelmediği merkum dâyinlere teşlim olundukda “bazerganlar beyinlerinde hesab bu minval üzere görüldüp merkum İstati kablelhesab bize emr edüp ‘hesabımızı ruyet edün hesabınız üzere ne çıkarsa deynümdür’ diyü ikrar itmeğle biz dahi minval-i meşruh üzere iki nefer bazerganlar ile ma’an hesab görüp hatta hesab defterimizde ikrar-ı mezkurun sülhatine batrığın yazısı dahi vardır’ deyü dedükleri cevapları muhalif-i şer’-i mutahhar olduğu huzur-ı âfllerine ilam olundu fi 29 Cemaziyelahir/ sene 1180/2 Aralık 1766.” Bkz.: İstanbul Kadılığ, nu. 25, s. 20-21.*

98 Mesela bkz.: Yunus Uğur, “The Ottoman Court Records and the Making of ‘Urban History’, with Special Reference to Mudanya Sicils (1645-1800)”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi SBF, 2001.

önemle duran Yunus Uğur, şehir sorunlarının tarihyazıcılığı yönü ve kuramsal tarafı ihmal edilerek, şer'iyye sicillerinin öneminin bilhassa şehir tarihinin hayatı bir kaynağı olarak abartılmasını tenkit etmiş ve sicillerin şehir tarihi araştırmalarının kaynaklarından sadece biri olabileceğini belirtmiştir.⁹⁹ Bu tür eleştiriler şüphesiz doğrudur, ama bunlar daha çok inceleme usullerine ait sayılabilir ve şer'iyye sicillerinin önemini asla azaltmaz. Bir an için elimizde şer'iyye sicillerinin olmadığını düşünürsek, onların ne muazzam bir bilgi kaynağı olduğunu daha iyi kavrayabiliriz.

Her şeyden evvel arşivlerin daha iyi çalışılabilecek alanlar haline getirilmeleri, buralarda araştırmacıları caydıracak bir zihniyetin değil de, teşvik edecek bir zihniyetin hakim kılınması beklenir. Bu çerçevede İstanbul Şer'iyye Sicili Arşivi'nin daha iyi hizmet verebilmesi, gerekli elemanla takviye edilerek sağlanmalıdır. Maalesef bugün burası gelen araştırmacıları, bu arşivde bulunan defterlerin mikrofilmlerini barındıran İSAM'ın kütüphanesine yönlendirmektedir. Bildiğimiz kadarıyla, İSAM'da da yeteri kadar ve verimli çalışmayı sağlayacak okuyucu makineler yoktur; dolayısıyla oranın da yeni ve elverişli okuyucu makinelerle desteklenmesi elzemdir. Arşivlerde çalışan bilim adamlarının çok büyük güçlüklerle boğuşmak mecburiyetinde kaldığını ilgililerin ve kamu oyunun dikkatine getirirken, burada yetkililerce dikkate alınıp değerlendirileceğini umduğumuz bir dizi öneriyi sunmak isteriz:

Yurt içinde ve yurt dışında bulunan bütün şer'iyye sicillerinin kataloglarının bir an evvel tamamlanıp neşredilmesi lazımdır.

İSAM, Ankara'da Milli Kütüphane'de saklanan sicillerin de mikrofilmlerini alıp hizmete sunmaktadır. Bunun gibi dünyanın çeşitli ülkelerinde bulunan bütün şer'iyye sicillerinin mikrofilmleri burada toplanabilir. Aynı şekilde sicillere dayalı olarak yapılmış yüksek lisans tezleri de burada bir araya getirilse çok yararlı olabilir. Ayrıca tezlerin yayımlanabilmesi için bir yol bulunmalıdır.

Bu arada şer'iyye sicillerinin saklandığı arşivlerin modern cihazlarla donatılması ve oralarda sunulan hizmetin daha kaliteli verilmesi lazımdır. Bugün arşivlerimizden mikrofilm ve fotokopi verilmemesi için görevliler tarafından büyük bir gayret sarf edildiğine şahit olmaktadır.¹⁰⁰ Ayrıca herkesin vaktinin çok kıstı olduğu günümüzde, bütün arşivlerde katalogların ve kart özetlerinin bilgisayara yüklenmesi ve taramanın bilgisayarlar aracılığıyla yapılmasının sağlanması zaruridir. Dağınık surette birçok katalogun bulunduğu, kataloglara sonradan eklerin yapıldığı hatırlanırsa bu önerinin önemi teslim edilecektir.

99 Yunus Uğur, s. 1. Ayrıca bkz. Yunus Uğur, "Mahkeme Kayıtları (Şer'iyye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 2003, c. 1, sy. 1, s. 305-344.

100 Mesela, karşılaştığımız bir olayda, Ankara Milli Kütüphane'de saklanan Trabzon Şer'iyye Sicillerinin 1819 numaralı olanının mikrofilmünü bütün çabamıza rağmen, ancak iki defada ve bir yıllık bir süre içinde alabildik. İlk teşebbüsümüz başarılı olsaydı, büyük bir olasılıkla bu çalışma bugün yayımlanmış olacaktı. 968, 972 ve 973 tarihli mahkeme kayıtlarını ihtiva eden 120 varaklı bu sicil, tarafımızdan inceleme, çeviri yazı ve aslı ile birlikte yayımlanmak üzere hazırlanmaktadır.

Sicil tezlerinde kullanılabilir bir tür tip kılavuz da hazırlanabilir. Bütün bunları eşgüdümleyecek bir Şer'iyye Sicilleri Arşivi Enstitüsü kurulması yoluna gidilebilir. Bunlar sağlandığı takdirde, siciller daha rahat ve verimli şekilde kullanılabilir.

Court Records as a Source for the History of Ottoman Law

Fethi GEDİKLİ

Abstract

In this essay, I try to determine physical conditons, cataloguing problems, general characteristics and total numbers of Otoman court records, originally known *şer'iyye sicilleri*, and their importance for some research spheres such as historigraphy, cultural history, legal history, urban studies and military history, etc. And I evaluate the studies which were depend on/or using these sources brought to the public especially from the 1980's on. In recent years, these sijills often had become a research object by many researchers, but these studies are often made to obtain only master of art degrees from the universities. I attempt to find out some problems often peresented in these studies. In general, it is necessary to say here that these studies give us less analitical interpretations, but more descriptive notes. I stress especially the monographs which were written by historians or legal historians. At the end, for the purpose of using court records more productive, I suggested some points in a list to the researchers.

Keywords: Ottoman court records, şer'iyye sicilleri, sijills, Turkish legal history, Ottoman law

Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer'iyye Sicilleri

Fethi GEDİKLİ

Özet

Bu makalede, esasen Osmanlı şeriyeye sicilleri olarak bilinen Osmanlı mahkeme kayıtlarının bir yandan fiziki durumları, kataloglanma problemleri, umumi hususiyetleri, toplam sayıları ve öbür yandan tarih-yazıcılığı, kültür tarihi, hukuk tarihi, şehir tarihi incelemeleri ve askeri tarih, vs. gibi araştırma sahaları bakımından önemiyetlerini tasvir etmeye çalıştım. Ayrıca özellikle 1980'lerden beri, bu kaynaklara dayanan/veya bunlar kullanılarak yapılan araştırmaları değerlendirdim. Son yıllarda bu siciller birçok araştırmacı için sık sık araştırma konusu yapıldı ama bu araştırmalar çoğunlukla

üniversitelerden yüksek lisans dereceleri elde etmek için yapılmışlardır. Bu araştırmalarda sıklıkla görülen bazı sorunları açmaya gayret ettim. Umumiyetle söylemek gerekir ki, bu araştırmalar bize, çözümlemelerden çok tanımlayıcı notlar sunarlar. Ben bu makalede tarihçiler ve bilhassa hukuk tarihçilerince yazılan monografileri değerlendirmeye çalıştım. Nihayet, Osmanlı mahkeme kayıtlarının daha verimli kullanılabilmesi için araştırmacılara bir dizi teklifte bulundum.

Anahtar Kelimeler: Şer'iyye sicilleri, kadı, Osmanlı hukuku, Türk hukuk tarihi